

AZ OROSZ FRAZEOLGIZMUSOK POLISZÉMIÁJA

- Doktori értekezés -

Hajzer Lajos

Pécs, 1969.

Diss. B 187.

AZ OROSZ FRAZEOLGIZMUSOK POLISZÉMIÁJA

Vázlat:

I. Bevezetés: az értekezés tárgyának megjelölése, utalás a vizsgálat módszerére, irányaira

II. Tárgyalás:

- 1./ a frazeologizmusok poliszémiája körüli vita a szovjet nyelvtudományban
- 2./ a frazeológiai poliszémia kutatásának hazai vonatkozásai
- 3./ az extralingvisztikai tényezők hatása és szerepe a poliszémia kialakulásában a frazeologizmusoknál
- 4./ a lingvisztikai tényezők hatása és szerepe a poliszémia kialakulásában a frazeologizmusoknál

III. Befejezés: rövid összegzés és a tézisek

Az orosz frazeologizmusok poliszémiája

Századunk ötvenes és hatvanas évei a frazeológiának mint a nyelvtudomány egyik fiatal ágának a fejlődésében igen jelentős időszaknak mondhatók. A "rejtett fejlődés" I. stádiumából a heves elméleti viták stádiumába lépett a frazeológia, ez a "deszpotikusan szeszélyes és megfoghatatlan dolog" /O. Jespersen/, amely szinte két évtized alatt nőtt ki a nyelvtudomány meglehetősen jelentős, de korántsem problémamentes ágává.

A Szovjetunióban és Kelet-Európában az eme időszakban megjelent tanulmányok, gyűjtemények, egy-, két- és többnyelvű frazeológiai szótárak sora jelzi azt, hogy az egyes nyelvek frazeológia-rendszerének feltárása mellett az összehasonlító frazeológiai elméleti kutatások is fellendülőben vannak. Az 1964-ben kiadott "A frazeológia problémái" c. gyűjtemény bibliográfiája több ^{mint} 500 olyan nyelvészt említ, akiknek kutatási területe vagy teljes egészében vagy részben a frazeológia.² A Taskentben megjelenő "A frazeológia kérdései" c. kiadvány /L.I. Rojzenzon szerkesztésében/, amely a török, valamint a germán, szláv és más indoeurópai nyelvek aktuális frazeológiai problémáival foglalkozik, 1965-ben 1507 említésre méltó és jelentős munkát sorol fel bibliográfiájában.³

A néha heves elvi viták/a frazeológia tárgya, feladata, határai, a frazeológiai egység és a nyelv frazeológiai rendszerének fogalma stb./ egy része így vagy úgy elkerülhetetlenül érintik a frazeologizmusok/ a frazeológiai egységek - "frazeologizációs eszközei jegyinyici" - itt és a továbbiakban mindenütt a vinogradovi értelemben használom ezt a fogalmat/ szemasiológiai faktorait.

1/ Б. А. Ларин. Очерки по фразеологии "Уч. зап. ЛГУ" № 198. Серия фил. наук., вып. 24, 1956. стр. 200.

2/ Сб. "Проблемы фразеологии" /под ред. А.М. Бабкина/ Изд. "Наука" М.-Л., 1964, 257-309 стр.

3/ "Вопросы фразеологии" Изд. "Наука" Узбекской ССР Ташкент, 1965, /150-234 стр./

4./V.V. Vinogradov. A frazeológiai egységek fő típusai az orosz nyelvben. Szovjet Nyelvtudományi Értekezések/Ford. O. Nagy Gábor/. Akadémiai Kiadó, Bp. 1953./172-182. lap/

Értekezésemben az orosz frazeologizmusok egy részénél /néhány idiománál -szrascsenyije és frazeológiai egységnél - frazeologicseszkoje jegyinsztvo"/ meglévő poliszémia nyelvi jelenségét vizsgálom, mutatom ki, utalva arra, hogy a poliszémia kialakulásában az extralingvisztikai és lingvisztikai tényezőknek milyen szerep juthat a frazeológiában. Kutatásaim során a diakron kutatási módszernek igyekszem helyet adni, mivel a szemasziológiai változások vizsgálatakor e módszerek még fokozottabb mértékben kell vezető szerephez jutnia, mint a nyelvtudomány más területein végzett kutatások során.

Néhány orosz idiománál megkísérlem vizsgálni a szemasziológiai fejlődéstendenciákat - utalva azok lexikográfiai vonatkozásaira.

1. A frazeologizmusok poliszémiája körüli vita a szovjet nyelvtudományban

Míg a lexikológia területén a poliszémia minden nyelvész által elismert és elfogadott nyelvi tény, a frazeológiai szakirodalomban ez a nyelvi jelenség az elvi viták egyik ütközéspontja. A kérdéssel kapcsolatos álláspont általában kétféleképpen jut kifejezésre:

- a/ az elméleti munkákban közvetlenül
- b/ lexikográfiai síkon.

A szovjet nyelvészek egy része/A.J.Jefimov, J.R.Gepner, V.P. Rudov/tagadja a frazeologizmusoknál a poliszémia meglétét.

Jefimov pl. így vélekedik a frazeológiai poliszémiáról:

"... фразеологическая единица в отличие от слова, как лексической единицы, обладает единым стабилизовавшимся значением".^{5/}
/Aláhúzás itt és a továbbiakban mindenütt tőlem.H.L./.

Más kijelentéseiben tesz némi engedelményt:

"Если слову обычно свойственна целая гамма значений, то фразеологизм, как правило, обладает одним значением".^{6/}

"... Семантическая многогранность не характерна для фразеологических единиц. Они уже не обрастают новыми значениями: образная семантика не допускает варьирования значения в зависимости, от контекста"...^{7/}

A frazeologizmusok poliszémiája tagadásának legpregnansabb megfogalmazásával az utóbbi években J.R.Gepner professzor műveiben találkozhattunk. Ez a kategorikus tagadás található J.R. Gepner könyvében,⁸ valamint "A frazeológia az orosz irodalmi nyelv rendszerében" c. tanulmányában is. Gepner ezt írja:

"Слово обозначает предмет, явление, выражает понятие. Фразеологическая единица выражает одно смысловое значение, понятие. Но этим она не столько схожа со словом, сколько отличается от него, ибо единое смысловое значение фразеологизма - это в то же время и его единственное значение, а слово многозначно." ^{9/} Gepner érthetetlenül lezárja a fejlődést a szemasiológiában a frazeologizmusokat illetően, s olyan mesterséges

5/A.И.Ефимов. Язык сатиры Салтыкова-Щедрина 232 стр. Изд. Моск. Унив. 1953.

6/Там же; стр. 231.

8/Ю.Р.Гепнер. Очерк по общ. и русск. языкознан. Харьков, 1959, стр. 199.

9/Ю.Р.Гепнер. Фразеология в сист. русск. лит. яз. "Вопросы фразеологии" Изд. "Наука" Узбекск. ССР Ташкент. 1965. стр. 28.

válaszfalat állít a szó és frazeologizmus szemantikája közé, amely egyáltalán nem indokolt, s a nyelvi tények egészen mást mutatnak.

Gepnernek ez a helytelen következtetése abból adódik, -többek között, hogy tagadja a frazeologizmusok jelentése és a kontextus^{10/} között meglévő, esetenként óriási jelentőségű hatást:

"Смысловое содержание фразеологических единиц - это отстоявшееся в языке устойчивое значение, определяющее границы грамматических возможностей их как эквивалентов слов. С этой точки зрения, фразеологизмы не зависят от контекста: ни уточнять свои значения, ни выдвигать те или иные их оттенки они не могут в силу своей однозначности и, значит, безотносительности к контексту".^{11/}

Nem hiszem, hogy pl. a következő két idézetben a kontextus közömös lenne a frazeologizmus jelentésével kapcsolatban:

1. "Денис Егорович. И расстреливал.. У тебя бинт разлохматился. Неровен час голову потеряешь." /Олег Стукалов. Моё личное дело, "Театр", 1965 /8/.
2. "Ну, Иван Николаич, давай же тебе бог богатеть да жиреть! - с злой иронией ответил Пётр Матвееч, упорно молчавший всё время, пока говорил он.- Не забывай, коли понадобится, не ровен час!" /Н. И. Наумов. Бровая. 365. стр., Русские повести 70-90 годов XIX века, т. I, ГИХЛ, Москва, 1957./

A szemantizológiai jelentésváltozások általános kizárásával a frazeológiában a dialektika tagadásához juthatunk el. Gepner sajátmagával kerül ellentmondásba, amikor a társadalmi életnek a lexikával és a frazeológiával való felszínes, közvetlen hatását elismeri,^{12/} de az extralingvisztikai és lingvisztikai tényezők szemantizológiai változásokat előidéző szerepéről nem óhajt tudomást venni.

A fent említett nyelvészekkel ellentétes véleményen van a frazeológiai polisziémia kérdésében L. Binovics, G. J. Gyementyeva, B. G. Ajollo, A. M. Finkel, Ny. M. Bazsenov, Ny. M. Szajkiev, Ny. A. Kirszanova és mások.

10/ Kontextuson itt és a továbbiakban mindenütt J. Kurilovics után nemcsak a szöveggörnyezetet értem, hanem a beszédshuációt is.

V. G. E. Kirilovich. Очерки по лингвистике, М., 1962, стр. 246.

11/ В. Р. Гепнер. Фразеология в системе русского литературного языка /23. стр./

12/ Там же, стр. 38.

13/ В. П. Жуков. О несоизмеримости компонентов фразеологизма со словом РЯШ, 1969/3./стр. 99-101./

14/ В. П. Жуков. К вопросу о многозначности фразеологизмов "Вопросы фразеологии", Изд. "Наука" Узбекской ССР, Ташкент, 1965./стр. 41-53/.

A Gepnerrel folytatott elvi vita egyik következetes képviselője V.P.Zsukov, aki a frazeologizmusok poliszémiájának kérdését a "Russzkij jazik v skole" c. folyóirat 1969. márciusi számában is érinti.^{13/} Egy másik, jelentős tanulmányában^{14/} Zsukov Gepnerrel polemizálva megállapítja, hogy a frazeologizmusok egész sorának sajátja a poliszémia. Zsukov tényeket vonultat fel, s 1376 frazeologizmus közül 182-ről kideríti a nyelvi vizsgálat során, hogy többjelentésű. A 182 frazeologizmus között ilyenek vannak, mint pl. α альфа и омега; вкривь и вкось; становить на ноги кого; вдоль и поперёк; сбрыку припека; во веки веков; валять дурака; выворачивать душу; бросать тень; бить челом; лезть на рожон; медовый месяц; первая ласточка; живая летопись; не в свои сани садиться; брать слово /слова/ назад /обратно/; сверху донизу; в один голос; с головы до ног; бить ключом; золотая середина...

Itt jegyezném meg, hogy-nézetem szerint- talán V.P.Zsukov alapos, konkrét tényanyagra épülő kutatási eredményei mérték a legnagyobb csapásokat a frazeologizmusok poliszémiájának a tagadóira. Zsukov megállapítja, hogy a frazeologizmusok túlnyomó többsége monoszémiával bír. Ez a nyelvi tény a frazeologizmusok struktúrájának állandóságával, kész, nem állandóan, újraképződő mivoltukkal van kapcsolatban. A poliszémia kialakulásának, létrejöttének legfontosabb okát, a frazeologizmusokra vonatkoztatva- Zsukov a kontextus /itt: szlovesznoje okruzszenyje"/ és az ún. frazeológiai környezet meglétében látja.

A beszédkontextus egész tartalma - Zsukov szerint - nagy mértékben hathat az igei frazeologizmusok poliszémiájának kialakulására. Pl. az alábbi frazeologizmus a kontextus egészétől függően 2 jelentésű lehet:

Не в свои сани садиться /сесть/^{15/}

1. Братся не за своё дело, заниматься тем, на что нет никаких данных:

"Допустим, невелика хитрость служить, хоть у нас бы, например, в земстве, но у меня... чёрт его знает, малодушие какое-то... Поступлю я на службу и всё мне будет казаться, что я не в свои сани сел". /Чехов. "Пустой случай"./

2. Попадать в компанию, в которой тебе не место:

" Знакомство с человеком, который был на "ты" с знаменитыми артистами... льстило ему... От щедрых похвал его приятно кружилась голова. Потом Евгений понял, что залез не в свои сани, и расстался с компанией Константина Павловича." /Б. Полевой. Горячий цех/.

Zsukovnak abban is igaza van, hogy gyakran - s elsősorban a határozószói funkcióval rendelkező frazeologizmusoknál - a kontextus egy szava is meghatározó lehet a poliszémia kialakulásában. Ebben az esetben az ige bír ilyen meghatározó szerepkörrel. Pl.

ничего себе 16/

1. Довольно хороший, неплохой: / о ком-либо или о чём-либо /.
"Квартира ничего себе, стол ничего себе; извозчика правда, нанять не из чего-ну, да ведь не графы и не князья, и на своих двоих дойти сумеем". /Салтыков-Щедрин. Мелочи жизни./
2. Неплохо, сносно, довольно хорошо / делать что-нибудь /
"Я её знаю. По географии училась ничего себе, а по истории плохо." /Чехов. Учитель словесности./

в один голос 17/

1. Одновременно, разом:
"Вы не будете надо мной смеяться? - Нет! Нет! - воскликнули мы все в один голос." /Тургенев. Первая любовь/.
"Все говорили в один голос, - криливо, пьяно, азартно; гул стоял одирующий." /Сергеев-Ценский. Севастопольская страда/.
2. Единодушно:
"На судебном процессе её крепостные в один голос показали, что они не смели пикнуть против своей лютой госпожи." /Шихов. Емельян Пугачёв./
"Ромео изображал князь Кугушев. Все в один голос его не одобряли." /Юрьев. Записки./

Egyes orosz frazeologizmusok "konkrét és elvont szemantikájú" /V.P.Zsukov/ szavakhoz kapcsolódnak, s ez a tény közvetlenül hathat az adott frazeologizmus jelentés-struktúrájára is. /Jelentés-struktúrán itt adott frazeologizmus állandó jelentése + a kontextus hatására bekövetkező jelentésmódosulásai értendők./
А бить ключом frazeologizmusnak is két jelentése lehet^{16/} attól függően, hogy konkrét vagy elvont jelentésű szavakhoz kapcsolódik:

1. Бурлить, клочотать /о воде, жидкости/.
"Человек... ссыпал в бившую ключом воду пригоршню пшена." /Серафимович. У обрыва./
2. Бурно, с неистовой силой проявляться /о жизни, работе, энергии и т.п./.
"Жизнь была во мне ключом: все поручавшиеся мне дела казались слишком лёгкими". /Игнатьев. 50 лет в строю./

16/ Примеры из "Фразеологического словаря русского языка". Изд. Сов. Энцикл., Москва, 1967. /230 стр./.

17/ Примеры из статьи В.П. Жукова "К вопросу о многозначности фразеологизмов" /стр. 46./

"Az orosz nyelv frazeológiai szótára" azonban nem közli az első jelentést, csupán a másodikat;^{19/} ezt tekinti igazi frazeologizmusnak; - az átvitt jelentést.^{20/}

Zsukov világosan látja azt a szoros értelmi kapcsolatot, amely a frazeologizmus és az ún. "frazeológiai környezet" között fennáll. Frazeológiai környezetnek azokat a szabad használatú szigorúan meghatározott szavakat érti, amelyek nélkül egyik vagy másik frazeologizmus realizálódása, funkcionálása elképzelhetetlen. A frazeológiai környezetbe tartozó szabad használatú, önálló mondatrész-funkcióval rendelkező szavak hatással lehetnek az egész frazeologizmus jelentésstrukturájának alakulására, s a többjelentés előidézője igen gyakran lehet a frazeológiai környezet. A в лоск frazeologizmus pl. attól függően bírhat egyik vagy másik jelentéssel, hogy a frazeológiai környezetébe tartozó szabad használatú szavak/ пьян, пьяный, напиться; разориться, избаловаться, уложить и т.п. / melyikéhez kapcsolódik adott esetben:

1. Очень сильно /наниваться, быть пьяным/ ²¹

"Критик Чирва подходил ко всем и повторял: "Господа, он был пьян в лоск." /А.Н.Толстой. Ходение по мукам./

2. Скончательно, совершенно:

"Зачем же тебе ехать на места?.. Ты же совсем больной, поездки уложат тебя в лоск". /Гладков. Энергия/.

Jóllehet- nézetem szerint- itt lehetne vitatkozni arról, vajjon beszélhetünk-e két önálló jelentésről, vagy csupán jelentés-
~~átvittségről. Hisz itt sem az intenzitásbeli különbség, sem a~~

18/ Там же, стр. 47.

19/ Фразеологический словарь русского языка, стр. 36.

20/ Vö. Keszthelyi Ernő Russzicizmusok/93. lap/Terra, Bp. 1961.

21/ Фразеологический словарь русского языка, стр. 233.

más szófaji kategória, s a vele járó funkcióbeli különbség!
nem szól egyértelműen a két önálló jelentés mellett. Sőt!

Zsukov szerint a frazeologizmusok poliszémiaját a frazeologizmust alkotó komponensek egygyéforrottságának foka és a frazeologizmus strukturális-grammatikai sajátosságai határozzák meg. Szerinte többjelentésűek azok a frazeologizmusok, amelyek komponensei maximális egygyéforrottsággal bírnak^{23/}, s két vagy ritkábban három tagból állnak. Szófaji hovatartozást illetően alapjában véve a határozószói, igei és névszói frazeologizmusok egy része lehet többjelentésű. Strukturális szempontból a mondat^ahoz közelálló predikatív-névszói frazeologizmusok /pl. рука не поднимается на него; руки чешутся; бабушка ворожит... /körében ritka a poliszémia.

Zsukov mondja ki, hogy a frazeológiai kapcsolatok/frazeológieszkije szocsetanyija! / monoszémiával rendelkeznek, mert az ilyen kapcsolatok egyik komponense lexikai önnállósággal bír²⁴/.
/Pl. щекотливый вопрос, положение; потупить взор, взгляд, глаза и т.п./.

Zsukov előbbi kijelentésével kapcsolatban azt jegyezném meg, hogy a frazeologizmusok komponenseinek szinte abszolút strukturális és egyéb egybeforrottsága az esetek egy részében nem takar poliszemiát. De nem egy esettel találkozhatunk, amikor a szinte maximális strukturális egybeforrottság az idiómánál poliszemiát rejt magában; elsősorban az adott frazeologizmusnak más kontextusban, más szintaktikai funkcióban való előfordulása következtében. A maximális strukturális egybeforrottság ugyanis egyáltalán nem jelent abszolút lezárttságot szemaszológiai szempontból. A maximális strukturális egybeforrottságot mutató kéttagú /!/ ~~max~~ ^{max} ~~csop~~ ^{csop} idióma pl. többjelentésű épp szemaszológiai le nem zárttsága ill. több mondattani funkcióban való felhasználhatósága miatt. Mindezt figyelembe véve 3 jelentéssel is bírhat:

22/ V8.Keszthelyi Ernő Russzicizmusok,/116.lap/

23/ В.П. Луков. О несоизмеримости компонентов фразеологизма со словом, стр. 99.

24/ В.П. Жуков. К вопросу о многозначности фразеологизмов, стр.49.

1. elég jól, tűrhetően, nem rosszul /módhatározó/
2. elég jó, tűrhető, nem rossz, közepes/állítvány v. az összetett állítvány névszói része!/
3. "csak úgy" /módhatározó/

1. Ни плохо, ни хорошо, неважно ²⁵

"Поздрав приветствовал его по-дружески и спросил каково ему спалось. - Так себе, - ответил Чичиков весьма сухо." /Гоголь Мёртвые души./

2. Ничего особенного собой не представляющий /о ком-либо или о чём-либо среднем, посредственном.../

"Это был обычный гудок паракходной сирены, не очень даже сильный, так себе, гудок небольшого буксира." /В. Полевой. Начало пути./

3. Без особых намерений, цели, повода, причины.

"- Ты думаешь, это так себе, на ветер сказано? Никогда. Я уж, брат, женщин знаю." /Куприн. Мелюзга./

"Заклятая лошина - эта глухая трущоба, которая говорят кишит волками... А эта девчурка едет туда одна ранним утром, так себе, для прогулки". /Вересаев. Без дороги./

A poliszémiával rendelkező orosz frazeologizmusok két olyan lexiko-grammatikai sajátosságát említi meg Zsukov^{26/}, amelyek vezérfonalul szolgálhatnak a kutatónak egyes frazeologizmusok poliszémiájának a megállapításában, kimutatásában.

I. A többjelentésű frazeologizmusokat általában a korlátozott szinonímia jellemzi, amely nem minden jelentésére terjed ki a frazeologizmusnak, hanem csupán azok egyikére.

Pl. a валять дурака frazeologizmus 4. jelentésének van szinonima-sora frazeológiai síkon:

- И 1. Дурачиться /притворяться
2. Делать глупости
3. Оттягивать время
4. Бездельничать син.: гонять лодыря; бить баклуши; лежать на боку и др.

Ezt a jelenséget én is tapasztaltam a не ровен ^{час} idióma poliszémiájának tanulmányozása során. A fenti idiómának ugyanis a határozószói jelentése /"hátha; még"/ léphet szinonim-viszonyba egy másik frazeologizmussal, a "как раз" kapcsolat 5. jelentésével:

25/ Примеры из "Фразеологического словаря" русского языка", стр. 470-471.

26/ В. П. Жуков. К вопросу о многозначности фразеологизмов, стр. 50.

1. "Так нам спокойнее...А то неровен час, сбегает к друзьям-то своим, чай не откажут в помощи." /Н. Жуков. Односельчане, "Нева", 1968/5, стр. 31./
 2. "Подручные прыгнули со смеху и на всякий случай шмыгнули в разные стороны - неровен час припомнит." /Владимир Попов. Обречь в бой, "Москва", 1969/1. стр. 13./
 1. "Да вишь, какая погода: как раз собьёшься с пути". /Пушкин. Капитанская дочка./
 2. "Пить вино опасно: как раз проболтаешься, и то скажешь, что бы никому не следовало знать". /Тургенев. Яков Пасмыков./
- (V. ö. még pl. a a sходить /сойти/ со сцены frazeologizmus "meghalni" jelentését!.)

II. A többjelentéssel bíró frazeologizmusok "értékelő karakterisztikája" általában nem minden jelentést él fel, hanem azoknak csak egy részét. A "пройти огонь и воду и медные трубы" frazeologizmusnak csak a második jelentése/"sok mindenben átment s nem maradt értetlen, becsületes, tiszta.."/ bír pejoratív értékelő funkcióval:

1. "Содержательницами дешевых меблированных комнат были тогда устарелые чиновницы, нажившиеся кухарки, которые в молодости, как говорят, прошли огонь и воду". /А. Панаева. Воспоминания./
2. "Прошла через огонь и воду" - говорили о ней /Одиновой!;/ а известный губернский остряк обыкновенно прибавлял: "и через медные трубы". /Тургенев. Отцы и дети, Детгиз, 1956 стр. 74./

Zaukov mellett Ny. A. Kirszanova meglehetősen rugalmas álláspontja a legelfogadhatóbbak egyike a frazeologizmusok poliszémiáját illetően, mivel Kirszanova sosem tagadta mereven és szinte dogmatikusan a frazeologizmusok néhány csoportjánál meglévő poliszémiát^{29/}. Ny. A. Kirszanova is helyesen látja, hogy nem minden frazeologizmus sajátja a poliszémia. A terminológiai jellegű frazeologizmusok, a közmondások, az aforizmák, és a szállóigék Kirszanova szerint - nem rendelkeznek poliszémiával, bár a terminológiai jellegű frazeologizmusok esetében A. Brudnijnak más a véleménye^{30/}, a poliszémia az idiómák/szavasesenija/ és a frazeológiai egységek/frazeologicseszkiye jegyinsztva/sajátossága lehet.

27/ Из "фразеологического словаря русского языка", стр. 190.

28/ В. П. Жуков. К вопросу о многогранности фразеологизмов, стр. 51.

29/ Н. А. Киреева. О некоторых семантических признаках фразеологических единиц. Сб. "Проблемы фразеологии", 84-101 стр.

30/ А. Брудный. О некоторых особенностях фразеологизмов, имеющих терминологическое значение. Сб. "Вопросы фразеологии", Ташкент, 1965, стр. 23-28.

Kirszanova idézett tanulmányában az Usakov-szótár adataira, valamint Gladkov trilógiájának frazeológiai anyagára támaszkodva bizonyítja a frazeologizmusok körében meglévő poliszémiát. Kirszanova állítja, hogy az író- a frazeologizmus különféle kontextusba helyezésével- képes adott frazeologizmus szemantikáját gazdagítani, használati szféráját kiszélesíteni. Kirszanova abban viszont nem biztos, hogy az ilyen esetekben adott frazeologizmus különböző jelentéseivel van-e dolgunk, avagy egyazon jelentés különböző árnyalataival^{31/}.

Verónika Nyikolajevna Tyelija Kirszanovával polemizálva leszögezi, hogy a Kirszanova által idézett példák egy része nem a poliszémia meglétét bizonyítja a frazeologizmusok eme csoportjánál, hanem a homonimiát^{32/} / Показать нос; поставить на ноги. /

Tyelija szerint a "frazeologizmusok szemantikai struktúráját még kevésbé tanulmányozták és éppen ezért nem lehet még beszélni teljes határozottsággal a frazeologizmusoknál meglévő vagy meg nem lévő poliszémiáról"^{33/}.

Szerintem: egyes frazeologizmusoknál igenis lehet beszélni poliszémiáról, másoknál még nem, s egy harmadik csoportnál pedig addig sem lehetett /különböző lexiko-szemantikai, szintaktikai okoknál fogva! / s talán ezután sem lehet. Tyelija-szerintem- helyenként erőltetetten igyekszik lezárni olyan nyelvi folyamatokat, amelyek még egyértelműen nem voltak zárultak le, s nem lehet minden esetben homonimiáról beszélni az általa idézett, néhány példa esetében. Ugyanis a homonimia nemcsak "a szó szemantikai határa" /V.V. Vinogradov/, de a frazeologizmusé is. A poliszémiából a homonimiába való átmenet hosszú, néha évszázadokig tartó folyamat, s eme folyamat befejezettségének a megállapítása a nyelvészetben nem mérhető az "Eötvös-féle torziós inga" pontosságával. Nem könnyű azt sem megállapítani, hogy adott frazeologizmus jelentés-struktúrájának a vizsgálatakor néha eme frazeologizmus különböző jelentéseivel van-e dolgom már, vagy pedig a kapcsolat jelentésének árnyalataival két dolog dif-

31/ Н.А. Кирсанова. Ук. Зоч., стр. 90.

32/ В.Н. Телия. Что такое фразеология. Изд. "Наука", Москва, 1966, стр. 74-75.

33/ Там же, стр. 75.

ferenciálásához feltétlenül szükséges a kontextusban előforduló kapcsolat sokoldalú, alapos, beható szemaszilológiai vizsgálata, amely kontextust Tyeliya eléggé degradált^{34/} a poliszémia meglétének kimutatásában. Pedig közismert dolog, hogy a kontextus teremti meg a feltételt az eredetileg monoszemikus frazeologizmusnak arra, hogy a monoszémia szét-esésével poliszemikus kapcsolattá legyen. Természetes, hogy más tényezők is közrejátszhatnak itt, de a kontextus kikapcsolása a nyelv kétszerű funkcionálása megnyilvánulásainak, azaz a nyelv társadalmi kommunikatív funkciója vizsgálatának a mellőzését jelentené még akkor is, ha a kontextus a frazeologizmusnak csupán a szintaxissal és a lexikával való, néha igen bonyolult kapcsolatait képes tükrözni.

Tyeliya Kirszanovával egyetért abban, hogy a frazeologizmusok néhány csoportja monoszémiával rendelkezik:

- 1/ Az idiomatikus komponenst tartalmazó kapcsolatok: холодное оружие; золотая молодежь.
- 2/ A lexikailag "márkás" komponenst tartalmazók: вопиющая несправедливость.
- 3/ és a frazeologiaiilag kötött jelentésselbíró komponenst tartalmazó frazeologizmusok: зло берет.

Tyeliya kiemeli, hogy amíg a nyelvben "származék-jelentések" vannak/v.ö. "играть первую скрипку" mint terminus és mint frazeologizmus!/, addig a poliszémia tagadása nem oldja meg a problémát, hanem újabbat szül: a frazeologizmusok homonimiájának problémáját^{35/}, amely homonímia viszont a fenti példára nem vonatkoztatható, mert a nyelv különböző alrendszereibe tartozó kapcsolatokról van szó.

Viszont homonimiát mutat ki a következő frazeologizmusok közt, azonos strukturális típushoz való tartozás alapján:

1. поднять на ноги: 1. вылечить
2. довести до самостоятельности
3. побуждать к энергичным действиям
2. гнуть спину, шею /перед кем-либо/, "раболепствовать, преклоняться"

34/ Там же, стр. 74.

35/ Egyes nyelvészek a "homonímia" és a "poliszémia" terminusokat szinonimákként használják. В.Ф. Данеш. Опыт теоретической интерпретации синтаксической омонимии - ВЯ, 1964 №1 стр. 6. См. ещё Д.Н. Шмелев. Очерки по семастологии русского языка. Изд. "Просвещение", Москва, 1964, стр. 96.

гнуть спину, горб: "трудиться до изнеможения."³⁶

Látható tehát, hogy az orosz frazeologizmusok poliszémiájával kapcsolatos vitában még nem mondták ki az utolsó szót. Napjainkban^{37/} éppúgy kutatás tárgya ez a nyelvi jelenség, mint az elmúlt évek során^{38/}, s egyre újabb és újabb meglátások igyekeznek eljuttatni bennünket a világos, tiszta képhez, a probléma megnyugtató megoldásához.

x

x

x

2.A frazeológiai poliszémia kutatásának hazai vonatkozásai

Hazánkban is a lexikográfia gyakorlati igényei tüzték napirendre a frazeológiai poliszémia és általában a poliszémia kutatásának szükségességét orosz-magyar és magyar-orosz vonatkozásban is. Hisz nemegyszer érték a szótárírókat, a gyakorlati lexikográfusokat olyan vádak, az elméleti viták során, hogy helyenként "a szótárírók egyéni önkénye tükröződik az egyes szavak jelentésmegkülönböztetéseiben és jelentésmeghatározásaiban"./Kelemen József. Hozzászólás "Az ige grammatikája és szemantikája" c. nemzetközi munkaértekezleten, Bp. 1967. szept. 7-8-9./.

Hab ez a vád egy kicsit is igaz, a lexikográfia vonatkozásában, határozottan áll ez a frazeológia vonatkozásában. Hiszen helyenként az akadémiai kétnyelvű szótárak is egy-egy poliszémiával rendelkező frazeologizmus egy, legfeljebb két, igen ritka esetben három jelentését közlik. Péképp egyes orosz idiómák kétnyelvű szótári szemantizációjával kapcsolatban az egyik legfőbb hiba az, hogy a kapcsolat magyar jelentését /vagy jelentéseit!/, magyar ekvivalensét más szótárakból veszik át mechanikusan/pl. orosz-német; orosz-francia, stb. szótárból!/.

36/ В.Н.Телия. Ук. соч., стр.76.

37/ См.В.П.Жуков. О несоизмеримости компонентов фразеологизма со словом, РЯШ. 1969, №3, стр.99.

38/ А.А.Рейцак. О принципах и методах изучения словарного состава Тарту, 1966, стр. 120-123.

Vagyis: jó néhány idioma jelentésstruktúrájának jelentés fel-
tárása nem a vizsgált idegen nyelv adott idiómájának sokolda-
lú, alapos, beható, kontextuális szemaszológiai vizsgálata a-
lapján történt, /természetesen a legújabb orosz lexikográfiai
adatok kritikus mérlegelésével/, hanem eléggé szubjektíven, egy-
oldalúan, felületesen, helyenként egy példa alapján történt ál-
talánosítással. Nem véletlen, hogy így /esetleg kétszeres fordí-
tás után/ sok idiomatikus kapcsolat nem a legtipikusabb, leg-
gyakoribb /adekvát/ magyar jelentéssel /avagy jelentéseivel/
kerül a kétnyelvű akadémiai szótár frazeológia-anyagába, hanem
valamely esetleges, mellékes, harmadrendű vagy néha teljesen
helytelen jelentéssel. Jóllehet kétnyelvű akadémiai középszó-
tárainktól ilyen vonatkozásban nem várhatjuk el azt a preci-
zitást, amely a frazeológiai szótárak feladata, kell hogy legyen,
de a kimagasló eredményeket elért lexikográfiánk épp itt te-
hetne sokat az előbbre haladást illetően, még akkor is, ha a
külföldi lexikográfia is hasonló problémákkal küzd. 39/

Jóllehet, értekezésesemnek nem célja az orosz frazeologizmusok néhány típusa poliszémiája lexikográfiai tükröződésének vizsgálata a kétnyelvű szótárak frazeológia-anyagában, mégis szabadjon egy-két megjegyzést tennem. Első példám a lexikográfiában helyyel-közzel előforduló pontatlan szemantizáció, a második és a harmadik a frazeologizmusok poliszémiájához kapcsolódó lexikográfiai negatívumokra óhajt utalni.

Az 1959-ben kiadott Orosz-magyar szótár két helyen próbálkozik a "приходить /являться.../ к шапочному разбору" frazeologizmus jelentésének feltárásával. Az egyik helyen^{40/} a gyűlés végére ér, tkp. mikor ki-ki a sapkájáért nyúl" kapcsolattal operál, egy másik helyen^{41/} pedig a "végsőre vagy az utolsó pillanatban érkezik meg, tkp. amikor már ki-ki veszi a sapkáját "magyarázattal.

Az első szemantizációval semmiképpen sem érthetünk egyet, mert egyetlen orosz forrásban sem találkozunk olyan magyarázattal, mely szerint a fordulatot csak a g y ű l é s- sel kapcsolatban lehet használni. A kapcsolatnak sokkal általánosabb, szélesebb jelentésköre van, s eredetileg sem volt semmi köze semmiféle gyűléshez. /Vö. Vertanjan magyarázatát 42/.

39/ Н.А.Кирсанова. ЯК.соч., стр.84.

40/ Hadrovics-Gáldi Orosz-magyar szótár/1364. lap/Akad. Kiadó, Bp.
1959.

41/Ugyanez a mű, 1864. lap.

42/ Эд.Вартаньян.Из жизни слов /144.стр/ Детгиз,Москва,1963.См.

ещё А.И.Молотков. Нек-е особенности взаимодействия градоначальств в союзе. р. Якутия, Якутск. Сб. "Народы союзов. Литературно-художественная жизнь". М. 1966

Alábbi két példában-a sok közül-Levinszon nem a g y ű - l é s -ről kék el, hanem a sorakozóról, a Csendes Don egyik női szereplőjét pedig attól óvják, nehogy "ámenre" érkezzen a misére.

¶ Дубов ждал с минуты на минуту, что Левинсон скажет: "Вот например, Дубов - он пришёл сегодня к шапочному разбору, а ведь я надеялся на него больше всех, - с р а м!" /А.Фадеев. Разгром /стр. 77/. Воен. Мин. Воор. Сил СССР, Москва, 1966./

"Приспичила тебе, дочушка, хворать. Пойдём к светлой заутре не.

- Идите, я после приду.

- К шапочному разбору?

- Нет, я вот оденусь... Мне одеться, и я пойду. /xxx/

Szándékosan nem "Az orosz nyelv frazeológiai szótára"-ból idéztem példákat, de azok is a magyar kétnyelvű szótár fentemlitett szemantizációjának helytelenségéről győznének meg bennünket egyértelműen.^{43/} A szótárkészítőnek el kell jutnia az általánosítás fokára az egyes frazeologizmusok szótári közlése idejére, el kell vonatkoztatnia az egy-két esetleges egyedi esettől, okkasionális használatától. Legtöbbször csak a többféle kontextus alapján végzett, sok példa elemzése eredményeképp megszülető anyanyelvi "adekvát-sor" valamelyike lesz a legpontosabb, legtipikusabb, leggyakoribb ekvivalens.

A legismertebb, orosz-német összehasonlító frazeológiával foglalkozó dr. A. E. Graf sem köti le egyértelműen a "gyűlés"-sel kapcsolatos használatra ezt a fordulatot. Ő szélesebbkörű fogalmat említ a SITZUNG mellett: /Veranstaltung/- "Ich kam erst kurz vor Beendigung/der Sitzung, der Veranstaltung/ hin; erst kurz vor Torschluss kam ich hin/als nämlich jeder nach seiner Nütze griff/; Zum Schluss kommen/als die Gesellschaft aufbrach/.^{44/} A hazai kiadványok közül Keszthelyi Ernő gyűjteménye helyesen tárja fel az orosz frazeologizmus jelentéstartalmát: "végsőóra érkezett, már szedelőzködtek, amikor megérkezett, éppen az ámen-re érkezett".^{45/}

A "неровен/ровён/час" idióma szótári szemantizációját sem tartom kielégítőnek. A jelentősebb kétnyelvű szótárakat és

43/ Фраzeологический словарь русского языка, 377. стр.

44/ A. E. Graf: Idiomatiche Redewendungen und Redensarten der russischen und der deutschen Sprache/71. és 108. lap/VEB Max Niemeyer Verlag, Halle/Saale/, 1962.

45/ Keszthelyi Ernő i. m. 185. lap.

Alábbi két példában-a sok közül-Levinszon nem a g y ű - l é s -ről késik el, hanem a sorakozóról, a Csendes Don egyik női szereplőjét pedig attól óvják, nehogy "ámenre" érkezzen a misére.

/xxx/

/ М. Полохов. Тихий Дон, кн. I. стр. 98, ОГИЗ, ГИХЛ, Ленинград 1945.

- Идите, я после приду.

- К шапочному разбору?

- Нет, я вот оденусь... Мне одеться, и я пойду. /xxx/

Szándékosan nem "Az orosz nyelv frazeológiai szótára"-ból idéztem példákat, de azok is a magyar kétnyelvű szótár fentemlített szemantizációjának helytelenségéről győznének meg bennünket egyértelműen.^{43/} A szótárkészítőnek el kell jutnia az általánosítás fokára az egyes frazeologizmusok szótári közlése idejére, el kell vonatkoztatnia az egy-két esetleges egyedi esettől, okkasionális használattól. Legtöbbször csak a többféle kontextus alapján végzett, sok példa elemzése eredményeképp megszülető anyanyelvi "adekvát-sor" valamelyike lesz a legpontosabb, legtipikusabb, leggyakoribb ekvivalens.

A legismertebb orosz-német összehasonlító frazeológiával foglalkozó dr. A. E. Graf sem köti le egyértelműen a "gyűlés"-sel kapcsolatos használatra ezt a fordulatot. Ő szélesebbkörű fogalmat említ a SITZUNG mellett: /Veranstaltung/-"Ich kam erst kurz vor Beendigung/der Sitzung, der Veranstaltung/ hin; erst kurz vor Torschluss kam ich hin/als nämlich jeder nach seiner Nütze griff/; Zum Schluss kommen/als die Gesellschaft aufbrach/.^{44/} A hazai kiadványok közül Keszthelyi Ernő gyűjteménye helyesen tárja fel az orosz frazeologizmus jelentéstartalmát: "végsőre érkezett, már szedelőzködtek, amikor megérkezett, éppen az ámen-re érkezett".^{45/}

A "неровен/ровён/час" idióma szótári szemantizációját sem tartom kielégítőnek. A jelentősebb kétnyelvű szótárakat és

-43/ Фразеологический словарь русского языка, -377. стр.-----

44/ A. E. Graf: Idiomatiche Redewendungen und Redensarten der russischen und der deutschen Sprache/71. és 108. lap/VEB Max Niemeyer Verlag, Halle/Saale/, 1962.

45/ Keszthelyi Ernő i. m. 185. lap.

néhány egyéb frazeológiai kiadványt vizsgálva magyar ekvivalensnek a következő formákat javasolják. Hadrovics-Gáldi Orosz magyar szótár/1951/:"megtörténhet, ki tudja, mi történhetik"^{46/}

Haász Árpádné: Orosz-magyar kéziszlótár/1952/"megtörténhet"^{47/}

O. Nagy Gábor: "megtörténhet"^{48/}

Hadrovics-Gáldi: Orosz-magyar szótár/1959/:"ki tudja, v. nem tudni/mi történhet/"^{49/}

Keszthelyi Ernő: Russzicizmusok/1961/:"ki tudja v. nem lehet tudni/mi történhet"^{50/}

Az idióma önmagában mint mondatértékű közlés bírhat a magyar források legtöbbjének ekvivalensével /- nem lehet tudni v. ki tudja, mi történik v. történhet". Vö. az idióma 2. jelentésével "Az orosz nyelv frazeológiai szótára"-ban!^{51/} /.

1. 4 Иван тяжело ударил кулаком по стойке и сердито плюнул на пол. Это была явная измена со стороны товарищей. И кого устрашили? - тебеньковских баб...

- А ты, Иван, в/сам деле поберегайся: н е р о в е н ч а с...

Теперь будто живые подоспело, все в поле, а вот праздник подвернется, так жди гостей. /Д.Н.Мамин-Сибиряк. Летние /428.с. Собр. соч. в 10 т., т.3./

2. " А я вот к барину, - бормотал Вахрушка, появляясь в дверях. - Значит, телячья голова, насчет косачей... не могу я оставить пока. Чуть вывернется из избы, а уж сейчас и гребтится, - как бы чего он не сделал над собой... Н е р о в е н ч а с! /Д.Н.Мамин-Сибиряк. Отрава /343 стр./ Собр.соч. в 10 т., т.3/

3. " Ну, Иван Николаич, ~~давай~~ давай же тебе бог богатеть да хиреть! - с злой иронией ответил Пётр Матвееч, упорно молчавший всё время, пока говорил он. - Не забывай, коли понадобится, н е р о в е н ч а с! / Н.И.Наумов. Юровая /36 Русские повести XIX века 70-90 годов, т.2, ГИХЛ, М.1957./

Az utóbbi időben az idióma módosító szói jelentése /"hátha; még".../ a leggyakoribb és legtipikusabb; vagyis a jelentés-

46/ Hadrovics-Gáldi: Orosz-magyar szótár/467. és 905. l/Ak. Kiadó 1951.

47/ Haász Árpádné: Orosz - magyar kéziszlótár/318 l/Ak. Kiadó 1952.

48/ Szovjet Nyelvtudományi Ert./179. l/Ak. Kiadó Bp. 1953.

49/ Hadrovics-Gáldi: Orosz-magyar szótár/1839. l/Ak. K. Bp. 1959.

50/ Keszthelyi Ernő: i. m. 235 lap.

51/ фразеологический словарь русского языка, /515. стр. /.

strukturában a jelentéseltolódás ebbe az irányba történt, és épp ennek a jelentésnek a pontos körülhatárolása hiányzik a szótárakból.

1. " И тут Исаев с резвостью жеребчика кинулся наперегонки с Митяем. Но тот ловко схватил его за подол рубахи и осадил -.
- Охолонись, Исаев, малость,, а то н е р о в е н ч а с паралич ударит, а у тебя вон баба молодая, - со злой усмешкой сказал Митяй, железной рукою сдерживая рвущего вперед хозяина". /Г.Марков. Отец и сын /33. стр. Советский писатель, Москва, 1967./
2. " Спиридон понял всё по-своему, а как ему ещё было понимать Карбасила? , велел связать старика и в рот вставить клян.
- Так нам спокойнее... А то, н е р о в е н ч а с, сбегаешь к друзьям - то своим, чай, не откажут в помощи." /Н. Жернаков. Односельчане /31. стр./ ж. "Нева", 1968/5./
3. " Будто для нас сотворено это место, - подтвердил Васюха Степин.
- От добра добра не ищут. Давайте выгружаться да балаганы к ночи готовить. Не ровен час гроза собирается. Припаривает, как в бане." /Марков. Ук. соч., 8 стр./
4. " У Тимоши, старшего, жена в положении. Нынче пошла, торфа набрала, да и говорю Тимофеев-то: Протопи сазоновскую баню. Н е р о в е н ч а с разродится молодая." /С. Крутилин. Липяги, "Роман-газета" 1966/1, 96. стр./
5. " Гляди, Маша, на пол би не скатилась... И испить подавай, когда просит. А сама без нужды не касайся - н е р о в е н ч а с тоже сляжешь". /А.Рутко. Суд скорый. ж. Москва 1967/2, 48. стр./
6. " Пойду накину крючок. Неровен час - Капля заявится. Не даст послушать. Ой антихрист, завсегда помешает!" /М. Алексеев. Хлеб - имя существительное. "Роман - газета" № 17 /317/ 1964./ *1 стр. 25.*

A hazai kiadványokban meglehetősen és szinte gyanúsán széles a "чтобы ни дна ни покрывки"

frazeológiai egység szemantikai "diapazonja" is. A felszabadulás után megjelent néhány jelentősebb kiadványunkban a következő feltételezett ekvivalensek találhatók:

Hadrovics-Gáldi: Orosz-magyar szótár/1951/: "nincs szerencséje; sohasé legyen jó dolgod!"^{52/}

Hadrovics-Gáldi: Orosz-magyar szótár/1959/: "ne legyen szerencséje!"^{53/}

Keszthelyi Ernő: Russzicizmusok/1961/: "sohasé legyen jó dolgod! szakadjon rád az ég! ne legyen szerencséd! hogy az isten pusztítsa el!"^{54/}

Az orosz frazeológiai egység magyar jelentéstartalmának hiánytalan feltéréséhez Keszthelyi áll legközelebb. A fenti "ekvivalensek" egyik legnagyobb negativuma az, hogy- egy kivételével/ "hogy az isten pusztítsa el!" /-mind személyre vonatkozathatók elsősorban/ egyesek csakis!/. Pedig az orosz fordulatot az oroszok nemcsak személyekkel, hanem tárgyakkal, gyűjtőfogalmakkal kapcsolatban is használják. Az orosz Akadémiai szótár épp egy ilyen példát idéz az orosz népnyelv egyik kitűnő ismerője, Mamin-Szibirjak egyik művéből, de pl. a ma élő Mihail Alekszejev új művében is előfordul hasonló eset:

1. "Ох, проклятая чужая сторона! - ругался про себя Гаврила Ермолаев. - Ч то б ы е й н и д н а н и п о к р ы ш к и!"⁵⁵

2. "- Вот она, частная собственность, н и д н а б ы е й н и п о к р ы ш к и, как подвела меня! - сатирически рассуждает Капля, который с этой самой частной собственностью расстался одним из первых в Выселках". /М.Алексеев. Ук. соч., стр. 2./

52/ Hadrovics-Gáldi: Orosz-magyar szótár/188. és 602 l./Ak.K.1951

53/ Hadrovics-Gáldi: Orosz-magyar szótár/326. l./Akadémiai K.1959.

54/ Vö. még O. Nagy Gábor: "hogy sohasé legyen szerencséd"/Szovjet Nyelvtud. Ért., 185. l. Akadémiai Kiadó Bp. 1953.

54/ Keszthelyi Ernő: i. m. 64. lap.

55/ Словарь современного русского литературного языка, т. 3.,

Az eddig említett magyar szemantizációk másik negatívuma az, hogy azok csak egyes szám 2. és 3., illetve többes szám 3. személyre ill. tárgyra vonatkozhatnak. /"hogy az isten pusztítsa el!"/. Ezzel szemben az orosz frazeologizmust az orosz nyelv bármely személlyel kapcsolatban használhatja; még az egyes szám 1. személyre vonatkoztatott jelentés is elég gyakori. Itt csupán egyet közlök összegyűjtött példáimból:

"Накажи меня бог! Лопни мои глаза и чтобы я издох, ежели хот одно слово про вас сказал! Ч то б ы м н е н и д н а, н и п о к р ы ш к и!" /Чехов. Братец, Собр. соч. в 12 т., т. 3., стр. 72./

De tény az, hogy az utóbbi időben összegyűjtött példáim 61.5 %-ában a fordulat az egyes szám 3. személyre vonatkozott. /16 példa/

A harmadik hiányosság az orosz frazeológiai egység magyar "poliszémia-soránál" az, hogy csak az egyik/amelioratív/ irányú jelentését tüntetik fel és abszolútizálják egy kissé a hazai források. Keszthelyi "Russzicizmusok" c. gyűjteménye itt kivétel, mert dialektikusan szemléli a kapcsolatok használati szféráját, s a kimondottan rosszat jelentő szemantikai komponenssel is számol: "hogy az isten pusztítsa el!"^{56/}. Oszegov szótára is értelmezi a fordulatot. Kiemeli annak rosszkívánságot, szitkozódást magábanfoglaló mivoltát, de irodalmi vagy egyéb bizonyító anyagot nem közöl.^{57/} Az orosz Akadémiai szótár példái is a frazeologizmus elég durva szitkozódást kifejező jelentésére utalnak.^{58/}

Összegyűjtött példáim túlnyomó többsége is ezt bizonyítja, s eme jelentés tipikus mivoltát nem lehet elhallgatni a lexikográfiában sem, a frazeologizmusok poliszémia-sorának értékrendje iránt a tudományos igényekkel készülő akadémiai szótárak nem lehetnek közömbösek.

56/ Keszthelyi Ernő: i. m. 64 l.

57/ Словарь русского языка /501. стр./ . Сост. С. И. Ожегов.

58/ Словарь современного русского литературного языка, т. 3., стр. 627.

A vitatott frazeológiai egységnek az ősi, eredeti, igen rossz kívánságot kifejező jelentése ma is él. Többek közt Vaszilij Szokolovnak egy magyar vonatkozású elbeszélésében találkoztam vele, amelynek a cselekménye szinte napjainkban játszódik, s hősei is ma élő emberek. A Budapestről hazatérő Lunyev hadnagy az 1945-ben nálunk járt idősebb, egyszerű Akimicsnek az 1956-os ellenforradalom eseményeiről mesél. Lunyev elbeszélése szerint az egyik hídba az ellenforradalmárok egy csoportja gyerekeket rakott, hogy a szovjet harckocsik ne tudjanak átmenni. Az orosz Akimics így fejezi ki rémületét és felháborodását:

"Дети? — перескочил тихонько, и лицо его побледнело, а в глазах застыли слезы. — Их, мерзавцы, мерзавцы! Чтобы им ни гроба ни похоронки!" (В. Соколов. Русские сердца, Воен. Изд. Мин. Обороны, Москва, 1962, стр. 12.)

Akimics népi szereplő a műben, s nem véletlen, hogy épp ő használja ezt a fordulatot. Talán nem tévedek, ha feltételezem, hogy az egyszerű nép között még ma is él a kapcsolatoknak ősi, eredetibb, durvább jelentése. Erre utal ama nyelvi tény is, hogy eme frazeologizmus "ikertestvére" lexikai variánsa többször előfordul az orosz nyelvben. Az sem véletlen, hogy épp a szibériai élet és a raszkolnyikok élete kitűnő ismerőjének, Melnyikov-Pecserszkijnek a művében is találkoztam vele.

"...Василий Фадеев понятился к самому порогу. В знак покорности склонил он низко голову, робко вытянул вперед гусиную шею свою, а сам искоса то и дело поглядывает на всплывшего хозяина.

- Чтоб его вдоль и поперек!.. Чтоб ему ни гроба ни савана!.. — продолжал тот браниться и вдруг ни с того ни с сего накинута на Фадеева:

- Ты чего торчишь?.. Вон пошёл!.. Мошенники!.."

/П.И. Мельников. На горах, кн. I., стр. 291. ГИХЛ, 1958./

A lexikográfiai hibák egy része a frazeologizmusok szemantizációja⁵⁹ vonatkozóan abból is adódott-más európai országok gyakorlatához hasonlóan, hogy az alapos frazeológiai kutatások elméleti megalapozását itt is megelőzte a szótárazási munka.^{59/} A lexikográfiának ezt az elméleti megalapozatlanságát az orosz frazeologizmusok szótárazását illetően világosan látja már Honti Rezső is a 40-es évek közepén. Nem véletlen, hogy épp műfordítói és lexikográfiai munkája juttatja el a probléma megvilágításáig, de az az idő az orosz-magyar összehasonlító elméleti frazeológiai kutatások megkezdésére még korai, hisz V.V. Vinogradovnak az orosz frazeológiai kutatásokat megalapozó és azóta immár "klasszikussá" vált munkái is 1946 és 1953 között jelentek meg. Honti viszont pontosan látja a gyakorlati jellegű munkája előtt tornyosuló "elméleti" akadályokat. Jóllehet Honti magyar-orosz zsebszótárt szerkeszt, mégsem hanyagolja el a szerkesztési elveknél a frazeológiát:

"A beszélt nyelv fordulatai közé szokásmondásokat is fel kellett venni, és főképp olyanokat, amelyeknek tősgyökeres orosz megfelelőjük van. Természetes, hogy teljességre az adott keretek közt sem lehetett gondolni, mert a magyar-orosz frazeológia még úgy szólnán teljese feldolgozatlan".^{60/}

S vajon mit adott azóta az elméleti frazeológiai kutatás a frazeológiai poliszémia vonatkozásában a lexikográfiának? Több oknál fogva: nem túl sokat, jóllehet nyelvészeink egy része állandóan figyelemmel kísérte és kíséri az orosz frazeológiai kutatásokat. O. Nagy Gábor pl. 1953-ban magyarra fordítja V. V. Vinogradov "A frazeológiai egységek főtípusai az orosz nyelvben" c. alapvető munkáját. /Szovjet Nyelvtudományi Értekezések, 165-199. lap, Akadémiai Kiadó, Bp. 1953/.

O. Nagy Gábor "Mi a szólás" c. tanulmánya /M NY. T. K. 87. sz./ megszületésében éppúgy, mint "Az ige magyar frazeológiai egységekben"^{61/} c. tanulmányában is mélyen egyéni elképzelések mellett helyenként ott éreztem a Ch. Bally és V. V. Vinogradov nyomdokain haladó, de sok vonatkozásban újat mondó frazeológust.

^{59/} Н. Н. Амосова. Современное состояние и перспективы фразеологии
ВЯ, 1966/3., стр. 66.

^{60/} Honti Rezső: Magyar-orosz zsebszótár/6. lap/"Szikra" kiadás, Bp. 6. n.

^{61/} O. Nagy Gábor: Az ige a magyar frazeológiai egységekben
"Az ige grammatikája és szemantikája" c. gyűjtemény, Bp. 1967, 44-52. lap.

Az orosz frazeologizmusok poliszémiáját illetően talán nem tévedek, ha azt mondom, hogy többet adtunk a gyakorlatban ennek a kérdésnek/Keszthelyi Ernő: Russzicizmus c. gyűjteménye, a két-nyelvű akadémiai szótárak korszerű szemantizációval közölt frazeológia-anyaga stb./, mint elméletben.

Elméletben épp azt igyekeztünk bírálni, ami a gyakorlatban a lexikográfiában különböző objektív és szubjektív okok miatt nem volt elég precíz, elég világos, avagy metodikai szempontból volt célszerű reflektálni bizonyos problémákra. Bizonyára ilyen céllal is készülhetett dr. Pete István "Eltérések az orosz és a magyar nyelv frazeológiai szókapcsolatai között" c. tanulmánya,^{62/} amely a magyartól eltérő, ill. megegyező szórendű és felépítésű frazeologizmusok egy részének poliszémiával kapcsolatos vonatkozásait is tárgyalja behatóan./pl.

огонь и воду; / вдоль и поперёк; пройти /сквозь. Rendszerező jellege mellett a cikk lexi-kográfiái vonatkozásokat is tartalmaz, amelyek mind szórendi, mind szemantikai szempontból szerencsés kiegészítései ill. korrekciói az 1964-es kiadású Magyar-országi szótár adatainak.

/ снаружи и внутри /
Abban, hogy az orosz frazeologizmusok poliszémiájának problémájával nálunk nem sok munka foglalkozik, nagy szerepet játszhat az is, hogy a magyar frazeologizmusok poliszémiájának a tanulmányozása is eléggé elhanyagolt része a hazai frazeológiai kutatásoknak. Nálunk hosszú ideig "a szólásokhoz nem sorolható egyéb frazeológiai egységekről... a kérdés fontossága ellenére keveset írtak" -... jegyzi meg dr. Juhász József, "A frazeológiai egységek néhány kérdése" c. tanulmányában.^{63/} Vagyis nálunk a hazai frazeológiában - a tanulmányból ítélve - a magyar "frazeológiai egységek alsó és felső határa" vonalát kellett pontosan meghátni. Az egyéb természetű jelenségek tanulmányozása még úgy látszik, várat magára, jóllehet a frazeológiai egységek határának pontos meghátnása az orosz frazeológiában sem történt meg teljesen egyértelműen.

Tény az, hogy a frazeológiai poliszémiával való behatóbb foglalkozás nálunk - nézetem szerint - az elkövetkezendő évek feladataihoz tartozik.

62/ Pete István: Eltérések az orosz és a magyar nyelv frazeológiai szókapcsolatai között.

"Modern Nyelvoktatás" IV. évf. 1-2. sz. 1966. 32-48. lap

63/ Juhász József: A frazeológiai egységek néhány kérdése.
Nyelvtudományi Értekezések 40. sz. 150 lap.
Akadémiai Kiadó, Bp. 1964.

3. Az extralingvisztikai tényezők hatása és szerepe a poliszémia kialakulásában a frazeologizmusoknál

Mind az egyes szavak, mind a frazeologizmusok poliszémiája bizonyos extralingvisztikai és lingvisztikai faktorok hatásának eredményeképpen alakul ki. Az esetek nagy részében ezek a faktorok párhuzamosan hatnak a frazeologizmusok szemantikai struktúrájának/-jelentésstruktúrájának/ ama sajátosságára, hogy az nem abszolúte lezárt, teljes részrendszer, hanem a nyelv kommunikációs funkciójának biztosítása miatt adott időszakban "viszonylag" teljes is, de változásra is képes.

Éppen ezért a nyelvtudomány eddigi története során mindig azok jártak a helyes úton, akik a nyelvi változásokat és elsősorban a szemasziológiai változásokat a lingvisztikai/belső/ és az extralingvisztikai/mindenekelőtt kultúrtörténeti, szociológiai stb./ faktorok hatásának dialektikus egységéből magyarázták. A kettő abszolút szétválasztása néha szinte lehetetlen, s csupán egyik vagy másik domináns mivoltáról, ^{erő}szerpéről lehet beszélni adott esetben.

Az extralingvisztikai tényezők sorában a szemasziológiai változások egyik legfőbb előidézője az idő, a maga apriori egzisztenciájával. Közismert dolog, hogy a szó/mint hangsor/ és a fogalom csak közvetve van kapcsolatban egymással; a köztük lévő viszony konvencionális. Ez a kapcsolat korántsem "örökre" szóló és motivált, mert a szó vagy a frazeologizmus jelentésében tükrözött anyagi világ dolgai, jelenségei és azok viszonyai is néha történelmileg determináltak. Mindazok a változások, amelyek az anyagi világ, az ember konkrét termelőtevékenységében végbemennek, feltétlenül hozzájárulnak a szemasziológiai változások némelyikének előidézéséhez. Vagyis: nem elég a szó jelentését úgy felfogni, hogy az nem más, mint a szó-jel fizikai és szemantikai komponensei között meglévő asszociatív kapcsolat, /mint ezt a XIX. századi nyelvtudomány néhány képviselője állította/, amely változásra képtelen. L. Sz. Vigotszkij és A. A. Leontyev pl. helyes

uton járt, amikor a szó hangsora és a tárgyi tartalma közt meglévő asszociatív kapcsolatot rugalmasnak tartotta; a szót és a jelentést összekötő asszociáció-szerintük erősödhet, gyengülhet, új kapcsolatokkal gazdagodhat, a tárgyak szélesebb körére is kiterjedhet, szűkülhet és bővíthet a kvantitatív és a belső változások során mehet át, de egzisztenciájának fentartásához meg kell őriznie a maga belső pszichológiai természetét.^{64/} Éppen ezért a nyelvész számára nem elég sokszor csak a szó és kifejezés tárgyi jelentése változásának a vizsgálata, mert "a nyelv történeti fejlődése során változik a szó jelentésének értelmé^{65/} struktúrája és a jelentés pszichológiai természete"/L. Sz. Vigotszkij/^{65/}. A nyelvészek más része a jelentést korábban sem tartotta változtathatatlanak.

Az idő mint történelmi faktor és a p s z i c h o l ó g i a mint másik extralingvisztikai faktor szerepének és helyének a helyes felfogása a szemaszziológia¹ változásokban volt az alapvető tévedése az újgrammatikai irányzatnak, amelynek egyik legkiemelkedőbb képviselője-Hermann Paul-pl. világosan látta, hogy az egyes frazeológiai fordulatok jelentésében/das Bad austragen, einem das Bad gesegen, einen Bären anbinden, einem einen Bart machen, einen Bock schiessen, einem einen Korb geben stb./szemantikai változások következtek be, amelyek alapjelentését már csak a nyelvtörténet tudja megmagyarázni.^{66/} A szemantikai változásokat Hermann Paul a pszichológia tálajáról kiindulva úgy magyarázza, hogy azok lényegében az individuum pszichikuma labilis mivoltából következnek, amely a szónál az okkasionális és az uzvális határok között állandó ingadozást és eltolódást szül. Ez viszont nem más, mint a szemantikai változások objektív, történelmi-társadalmi okainak ignorálása, az individuum véletlen pszichológiai folyamatai termékének túlbecsülése.^{67/}

64/ В.И.Зимин. О семантических связях, многозначности и омонимии /стр. 51/.Сб."В помощь преподавателям русского

65/ Там же, стр. 52.

66/ Г.Пауль. Принципы истории языка /гл."Изменения значений слов" Изд.Иностранной литературы, Москва, 1960.

67/ Там же, вступительная статья С.Д.Кацнельсона, стр. 10.

Paul tehát abszolutizálja az egyéni pszichikum tevékenységét/See-
lentőségkeit/ s más nyelvészekhez hasonlóan /pl.Ferdinand de
Saussure,Baudouin,de Courtenay/ a társadalom,a közösség,nyelv-
formáló tevékenységét bizonyos mértékben tagadja,s ez az,ami-
vel-más tételeik mellett- több vonatkozásban nem érthetünk
egyet.

Az extralingvisztikai tényezők ugyyszólván teljes mellőzé-
sével magyarázza a nyelvi változásokat/természetesen:köztük a
szemosziológiai változásokat is!/ a tradicionális nyelvészet
és a strukturalizmus elvi ellentéteit"kibékíteni" törekvő Eu-
genio Coseriu is.^{68/} Coseriu elismeri,hogy a nyelv állandó
változásban van,de ez a változás a nyelv belső attribútuma.
Coseriu egyértelműen kijelenti,hogy a "beszéd szabad és cél-
tudatos tevékenység és mint ilyennek nincsenek k ü l s ő és
természeti okai";^{69/} s következésképpen a nyelvi változások-
nak nincs külső oka./Kiemelés az idézetben tőlem-H.L./Cose-
riu viszont nem veszi figyelembe a nyelvnek a társadalomban
betöltött kommunikativ funkcióját;a nyelv funkcionálása u-
gyanis nem értelmetlen,céltalan valami,hanem éppen olyan cél-
tudatos tevékenység,amely társadalmilag is determinált,s így
egyáltalán nem "szabad" folyamat,amelynek az okait kár is ke-
resni!/./A társadalomban a közlés szükséglete változásainak
megfelelően változhat és változik a nyelvi kifejezési forma
is,de ezenkívül - természetesen - nem tagadjuk a belső fej-
lődés és tökéletesedés tényezőit sem./pl.nyelvi ekonómia stb/.

Az extralingvisztikai tényezők sorában a nyelvre ható
s z o c i á l i s faktorok száma igen jelentős./a nyelvet
beszélők körének változása,a művelődés terjedése,a néptömegek
demográfiai mozgása,új társadalmi forma megjelenése stb/^{70/}.
A nyelvi változások külső és belső tényezői dialektikájánál
igen fontos hangsúlyoznunk azt,hogy a külső tényezők egy része
/pl.az új társadalmi körülmények/bizonyos immanens nyelvéjlő-
dési tendenciák gyorsítói lehetnek szemosziológiai síkon is.

Az extralingvisztikai szociális-társadalmi tényezők soraiban

68/ Э.Косериц.Синхрония,диахрония и история.Сб."Новое в лингви-
стике" вып.3.стр.125-347, и вступительная статья
В.А.Звегинцева.Изд.Иностранной литературы,Москва,
1963.

69/ Там же, стр.278.

70/ Лексика современного русского литературного языка стр.34-35,
"Русский язык и сов.общество", т1,Изд."Наука",Москва,1968.

fontos helyet foglal el az a folyamat, amikor az emberek t^{ár-}s a d a l m i t u d a t á n a k néhány eleme megváltozik, avagy módosul az idők folyamán, és ez nyelvi síkon a szó ill. a frazeologizmus p o l i s z é m i á j á h o z vezet- a monoszémia megbomlása révén.

A "ни дна ни покрывки" orosz frazeológiai egység már Michelson frazeológiai gyűjteményében is megtalálható és a "быть похороненным без гроба" /Ср. издохнуть бы тебе, как басурману!/
megjegyzés található mellette.^{71/}

Vartanjan^{72/} szerint a frazeológiai egységben szereplő "дно" szón a koporsót, a "pokriská" pedig a koporsó fedelét értették régen. Abban az időben ez a kapcsolat a becstelen, szégyenteljes halál kívánását jelentette, azt, hogy az illetőt ne temessék el temetési szertartással, hanem a temetőn kívül földeljük el. /Ugyanis itt földelték el az öngyilkosokat, valamint azokat, akikről feltételezték, hogy hasonlóképpen végezték életüket. /Vartanjan megjegyzi, hogy manapság ez a fordulat már csupán durva szitkozódás. Makszimov nézete szerint^{73/} Szi-bériában régen a fordulatot úgy értelmezték, mint az elképzelhető l e g r o s s z a b b k i v n s á g o t. Az ukrán nyelvben is van ezzel a frazeologizmussal egyenértékű kapcsolat, amelynek a háttérében hasonló hiedelem rejlik, mint az oroszban: "щоб тебе поховали на растаньках!"

Az ukrán kapcsolat utolsó szavának "utkeresztelkedés" jelentése van, mert ott szoktak esellengeni az ördögök és a gonosz lelkek. Belorussziában pedig az volt a hiedelem, hogy az utkeresztelkedésnél az ördögök forgószél formájában játszadoznak. Régen tehát itt, az utkeresztelkedéseknél temették el az öngyilkosokat a kivégzett bűnösöket és mindenféle gonosztevőt.

Az orosz kapcsolat mögötti eredeti, vallásos motiváció vagy nyugati, katolikus, lengyel-katolikus, esetleg litván! /hatásra alakulhatott ki a régi Oroszországban, vagy a bizánci

71/ М.И.Михельсон. Русская мысль и речь. Свое и чужое. Опыт русской фразеологии /995 стр./ С.Петербург, 1912.

72/ Эд.Вартаньян. Из жизни слов, 183-184. стр. Детгиз, Москва, 1963.

73/ С.В.Максимов. Крылатые слова, 334. стр. ГИХЛ, Москва, 1955.

hatásokkal átszőtt pravoszláv vallás révén került át Oroszországba a bizánci birodalomból./A fenti vallásos hiedelem ugyanis a görögöknél általánosan ismert volt, s Sophokles "Antigone" c. művében mint központi probléma kap helyet/.

Tény az, hogy évszázadokon keresztül az emberek tudatában elhalványult a kapcsolat vallásos elemekkel erősen átítatott átkozódás-színezete, s megjelent az erősen durva árnyalatot nélkülöző, kissé familiáris jelentés is, amely kb. a magyar "hogya a fene egye meg!"; "hogya a holló vájja ki a szemét!" kapcsolatokkal ekvivalens./Az utóbbi szinte az orosz frazeologizmus "ikertestvére". Vö. O. Nagy Gábor Mi fán terem?⁷⁴/ .Erre mutat a következő öt példa is:

1. "Из сторожки выглянула кудластая голова, посмотрела удивленно на Кишкина и, не торопясь, ответила:

-Выл, да весь вышел...

-Ах, чтоб ему ни дня ни ~~покрышки~~ ^{покрышки} по крышк

Ш./И./И! - обругался Кишкин. /Д.Н.Мамин-Сибиряк. Золото, Собр.

A magyar műfordításban ez áll: соч. ВЮ т., т. 2, стр. 1.
"Az érházikóból kőcsés fej bukkantott ki, rábámult Kiskinre és ráérősen felelt:

-Itt volt, de elment...

-Ó, hogy tartsa meg az Isten, mint vizet a rosta! - szitkozódott Kiskin. /Д.Н.Мамин-Сибиряк: Арануж/7. lap/Бирбра Книзвк. изд. 1957.

2. "Кажется тоже русские! Изволите в Париж на выставку ехать?

-Нет, уж с выставки, чтоб ей ни дня ни покрышки! - ответил жирный человек. ⁷⁵д на ни по

3. "Семёну пение жаворонка нравилось.

"Очумел, парень... Ч то б тебе ни дня ни покрышки!" /Станислав Мелешин. В дороге, 369 стр. Рассказы русск. сов. писат., т. 2, ГИХЛ, М., 1957.

4. "Не человек плох - жизнь никуда не годится, ч то б ей ни дня ни покрышки..." /В.Смирнов. Открытие мира, 26 стр. ж. "Звезда", 1956/9.

5. "-Н-да! - вслух сказал Антон Ильич. - Умел хозяйствовать старикашка, ч то б ему ни дня ни покрышки". /Н.Вирта. Обходчик. "Литературная газета", 1969/5.

74/O. Nagy Gábor: Mi fán terem?/158-159. lap/Gondolat Kiadó, Bp. 1957.

75/"Az orosz nyelv frazeológiai szótára" adataiból, 140. lap.

Tehát az emberek tudatában bekövetkező fokozatos változás néhány frazeologizmus eredeti monoszémiájának megbomlásához, széteséséhez-és ezzel párhuzamosan poliszémiához vezethet a frazeológiában. Természetes, hogy az eredeti jelentés nem veszett el máról holnapra, hanem párhuzamosan él a kettő egymás mellett. Összegyűjtött példáim viszont azt mutatják, hogy még ma is tipikus az elsődleges jelentés is. Itt jegyzem meg, hogy ez a fordulat a poliszemizálódás után szubsztantivizálódott is, amit a következő két 19. századi irodalmi példa mutat az orosz nyelv kitűnő ismerőjének, Mamin-Szibirjaknak a műveiből:

1. "Приезжаем мы на Урал, в Екатеринбург наняли избушку и живём а мой купец и говорит: "Ну, Федя, теперь торговать будем..." Смеётся. "Чем?" - спрашиваю. "Краденым золотом", говорит. Как это самое слово сказал он, так меня даже в пот ударило. Думаю: пропала моя голова, не видать мне ни дна ни покрывки. Ведь по тогдашним временам за эти дела по "зелёной улице" да в каторгу." /Д.Н.Мамин-Сибиряк. Золотуха. стр. 149, Собр. соч. в 10 т. т. 4./

2. " - Ну, Ну, скажи! - подзадаривал старик, усаживаясь к столу. - В чём дело, Агния Ефимовна? Поучите нас, дураков... - Приходится, видно, поучить... Зачем Спиридона отвёл сейчас? Характер свой хотел потешить? Только одно забыл, что ежели бы его поймали на дороге с золотом, там ни дна бы ни покрывки он не взвидел, что... одним словом, нужный человек, а ты ему ни два ни полтора." /Д.Н.Мамин-Сибиряк. Пир горой. 147 стр. Собр. соч. в 10 т. 5 т./

Tehát a "vidaty, vzlygyety"... tranzitív igék mellett tárgyi bővítményként/prjamoje dopolnyenyije/ a szubsztantivizálódott forma már egyáltalán nem jelent rossz kívánságot, hanem "jó vég; tisztességes vég" jelentéssel bír, amit egyébként "Az orosz nyelv frazeológiai szótára" sem jegyez, s a fent kifejtett kétféle jelentést sem különíti el világosan.^{76/}

Az értelmileg teljes mondatból rövidült frazeológiai egység strukturális "fejlődése" a következő lehetett: /желаю или дай бог.../, чтобы /не было/ ни дна ни покрывки кому-нибудь! → чтобы ни дна ни покрывки кому-чему-нибудь → ни дна ни покрывки /существительное/.

Az extralingvisztikai tényezők hatása is, szerintem, a kontextus révén realizálódik sok esetben nyelvi síkon. S mint ahogy jó néhány frazeologizmus keletkezésében is extralingvisztikai tényezők játszanak jelentős szerepet, ugyanúgy azok közvetett szerepe megfigyelhető a poliszémia kialakulásánál is. más, lingvisztikai faktorok működésével párhuzamosan, de a domináló szerep néha vittathatatlanul az extralingvisztikai tényezőké.

76/ Фразеолог. слов. русск. яз. 140 стр. См. ещё Н.М.Шанский. Фразеол. русск. яз. 13-14 стр. Госизд. "Высшая школа", М. 1963.

Egy nép szokásainak, etikai és morális nézeteinek változásai gyakran tükröződnek közvetve, nyelvi síkon is. Pl. nem véletlen, hogy pejorativ színezetet kapnak az olyan frazeologizmusok, mint pl. a "бить баклуши";

Vagyis: állandó szemantikai változásnak van kitéve azoknak a szavaknak és kifejezéseknek egy része, amelyek egy-egy nép etikai, esztétikai, vallási és filozófiai elképzeléseivel kapcsolatosak^{77/}, mivel az eme szavak és kifejezések mögött lévő reáliák helye, funkciója és szerepe is változhat és változik is az adott nyelvet beszélő nép életében évszázadok során.

A "хлеб-соль" frazeologizmus eredetileg egy szláv népszokást jelentett; konkrét, tárgyi jelentéssel bírt, s valamikor a megérkezett vendég iránti szeretetet tálcára rakott kenyérrel és sóval juttatták kifejezésre. De a XIX. század második felében a kapcsolat ősbibb formájának /"хлеб да соль"/ már "Jó étvágyat!" jelentése volt az általános.^{78/}

A reáliával és a szokással kapcsolatosan megváltozott elképzelések /ti. hogy a tisztelet és a vendégszeretet jele, szimbóluma nemcsak a só és a kenyér lehet, hanem más is!/, az eredetileg monoszémiával rendelkező kapcsolat jelentésstrukturáját olyannyira "fellazították", hogy a kialakuló újabb jelentésárnyalatok egyike-másika már ugyyszólván a homónia jegyeit viseli magán, főleg az expresszivitással telített kontextusokban. Vagyis a frazeologizmus ma már "Az orosz nyelv frazeológiai szótára"-ban említett három jelentésen^{79/} /1. megvendégelés, 2. étel, 3. gondoskodás/ kívül a "Jó étvágyat!" mondatértékű közléssel is bírhat.

"Дверь отворилась, вошли Пётр и Ефимка, стали раздеваться у порога. За ними процокав когтями по полу вошла низенькая чёрная собака, вопросительно взглянула на Петра и, потоптавшись, легла у печки.

-Хлеб-соль!-приветствовал Пётр.

-Свой едим!-отозвалась тётка Нюра!... /М. Ганина. Слово о...

79/ фразеологический словарь русского языка, 507. стр.

77/ Г. Пауль. Ук соч., стр. 127.

78/ С. Максимов. Крылатые слова, стр. 267. ГИХЛ, Москва, 1955.

зерне горничном, стр. 102. ж. "Москва" 1966/10./

A fenti példa azt is bizonyítja, hogy a kontextusoknak meghatározó szerepe lehet a frazeologizmusok szemantizációjánál^{80/}, mivel a szituáció alapján itt a vizsgált fordulatnak köszönés /"Jónapot!"/ jelentése is lehet egyben, de a válaszból a már említett "Jó étvágyat!" jelentés az evidens mégis, mivel a választ adó épp eszik. A jelentésstrukturán belüli határoknak ez az elmozdulása gyakran abból ered, hogy az idiomatikus kapcsolatok egy részére nem feltétlenül a nominatív szubsztancia a jellemző, hanem elsősorban az expresszivitás, ami az újabb helyzetekkel, beszédshituációkkal együtt az újabb jelentésárnyalatok, gyakran az újabb jelentések kialakulásának kiindulópontja lehet.:

"Иван-царевич вынул из сумки уток, опинал, вычистил, положил на сковороду и сунул в печку; зажарил, поставил на стол, режет да кушает.

Вдруг откуда ни возьмись - является к нему красная девица - такая красивая, что ни в сказке сказать, ни пером написать и говорит ему: "Хлеб-соль, Иван-царевич! /Народные русские сказки, Два Ивана содатских сына, стр. 355, А.Н.Афанасьевой, в 3 т., I. т., ГИХЛ, М. 1957./

См. "Дородная хозяйка поставила на стол в горнице сковороду с яичницей, а в больших деревянных чашках - пышные шаньги с творогом и сотовый мёд.

... -~~И~~И/ Ч а й с с а х а р о м, товарищ командир!" /Михаил Бубенков. Огонь в тайге, 209 стр. Сб. Расск. р. сов. п. т. I. ГИХЛ, М. 1957./
Az tény, hogy az extralingvisztikai tényezők bonyolult hatását az egyes, konkrét esetekben nem könnyű kimutatni, nyomkövetni. A nyelvnek, mind a szemantikai, mind a stilisztikai szféráiban bekövetkező változásai jó néhány esetben épp a társadalomban/mint külső faktorban/ lezajló "viharos" átalakulások révén következnek be, ill. válnak időnként szembetűnővé.

80/ Ismeretelméleti síkon a jelentés meghatározásánál egyes kutatók igen nagy szerepet tulajdonítanak a nyelvi kontextusnak - s nem véletlenül. Pl.

Л.А.Абрамян. Гносеологические проблемы теории знаков, стр. 173.

Изд. А.Н.Армянской ССР, Ереван, 1965.

Д.Н.Шмелев. Очерки по семасиологии русского языка, стр. 106.

Изд. "Просвещение", Москва, 1964.

Nem véletlen, hogy a XIX. századi kutatók figyelmét először az 1789-es francia polgári forradalomnak mint nyelven kívüli tényezőnek a hatása hívta fel arra, hogy egyes nyelvi változásoknak társadalomtörténeti gyökerei is vannak. Később aztán a nyelvi változások társadalmi okait Marr /"robbanás-elmélete!"/ és tanítványai eltúlozták és abszolútizálták. V. M. Nyikityin szerint "az új szavak elszaporodása a szintaxis gyökeres átrendeződéséhez, a stilisztikai és a grammatikai normákban bekövetkezett változásokhoz vezetett és megváltoztatta a frazeológiát is".^{81/} Ez a vulgáris szociológiai magyarázat nyilvánvalóan hamis és képtelen arra, hogy válaszoljon pl. arra a kérdésre, hogy azok az új társadalmi-szociális körülmények, amelyek között pl. az orosz nyelv 1917 óta betölti a funkcióját, h o g y a n h a t n a k ezek az új extralingvisztikai tényezők a nyelv fejlődésére most "robbanás-mentes" időben, h o g y a n m ó d o s í t j á k ezek az új extralingvisztikai tényezők a lingvisztikai folyamatok lezajlását pl. szemasziológiai síkon. Ezekre a kérdésekre az utóbbi időben a "Russzkij jazik i szovjetszkoje obscsesztvo" c. kiadványsorozat szerzői igyekeznek választ adni terjedelmesebb művekben is a kialakulás stádiumában lévő, de máris igen figyelemre méltó eredményeket felmutató szovjet szociológiai lingvisztika álláspontjáról.^{82/} A nyelvi változások/köztük a szemasziológiai változások! okainak valóságú magyarázata mindig akkor tért le a helyes útról, az elmúlt másfél évszázad során, amikor a nyelvfejlődés külső és belső faktorai kölcsönhatásának dialektikáját megsértették a nyelvészek, s egyik vagy másik faktor egyik vagy másik elemének szerepét abszolútizálták. /Hermann Paul és az újgrammatikusok pl. az egyén pszichikumát, E. Coseriu a beszélő korlátlan szabadságát, Ferdinand de Saussure az egy-szersmindenkorra megalkotott zárt nyelvi rendszert, amely "tárgyiasult absztrakció" stb./.

^{81/} В. М. Никитин. Именение лексики в советский период. Цит. по по статье С. И. Сжегова. Основные черты развития русского языка в советскую эпоху, 63. стр. Сб. "Материалы всероссийского совещания учителей русского языка нач. семилетних и ср. школ, М. 1952.

^{82/} Лексика современного русского литературного языка, 49. стр.

"Русский язык и советское общество", т. I.

4. A lingvisztikai tényezők hatása és szerepe a poliszémia kialakulásában a frazeologizmusoknál

Az extralingvisztikai tényezőkön kívül a nyelv fejlődését a lingvisztikai stimulánsok irányítják, amelyeknek a tevékenysége nagyrészt a nyelv jelrendszer mivoltából adódik. Az egyes nyelvi jel más jelekkel együtt jelrendszerben létezik, s így tölti be a nyelv funkciójából eredő feladatát. A jelrendszerben szükségszerű/sőt elképzelhetetlen! egyik jelnek a másakra való hatása, a nyelvi rendszer tagjainak egymásra való hatása. Vagyis a nyelvi jelrendszernek belső története, fejlődésének immanens törvényei vannak,^{83/} még akkor is, ha a jel és a jelölt közötti kapcsolat feltételes, konvencionális és "társadalmi szokáson alapul"/F.de Saussure/.

A nyelv fejlődésével kapcsolatos nyugati elképzelések/F.de Saussure és követői, M. Malmberg, A.C. Hædicourt, A.C. Juilland és mások/ és a szovjet nyelvtudományban uralkodó álláspont közötti eltéréseknek az alapja legtöbbször- a magyarázatok ideológiai alapjában megnyilvánuló különbözőségeken kívül- a diakrónia-szinkrónia antinómiájának sajátos felfogása, a nyelv és beszéd mechanikus szétszakítása és a szovjettől gyökeresen eltérő, sajátos, szubjektív nyelvi terminológia./F.de Saussure-nél pl. a "szisztematikus" kimondottan "grammatikai"-t jelent, a "nyelvi-változás" pedig gyakorlatilag a "fonetikai változás"-sal egyenlő./^{84/} A szovjet nyelvtudományban nyelvi változásokkal és a nyelv funkciójának helyes értelmezésével kapcsolatos nézetek lényegében a Marr-vita utáni időszaktól kezdve kristályosodtak ki, s a nyelv dialektikus materialista szemléletének szellemében születtek. V.A. Zvegincev pl. ilyen világosan ír erről a kérdésről:

В процессе развития языка происходят изменения его структуры, его качества, потому и представляются возможными

^{83/} Там же, стр. 19-20.

^{84/} Э. Косериу, Синхрония, диахрония и история, стр. 319.

ждать, что законы развития языка есть замена постепенных качественных изменений, происходящих в нём. С другой стороны функционирование языка есть его деятельность по определённым правилам. Эта деятельность осуществляется на основе тех структурных особенностей, которые свойственны данной системе языка... Функционирование языка, служащего средством общения для членов данного общества, устанавливает новые потребности, которое предъявляет общество к языку, и тем самым толкает его на дальнейшее и непрерывное развитие и совершенствование." ⁸⁵

A nyelv fejlődése és magában a nyelvben végbemenő fejlődési tendenciák is alá vannak vetve a dialektika általános törvényeinek, amelyek egyaránt érvényesülnek a természetben és az emberi társadalomban. A nyelv dinamikus és ténylegesen változó jelrendszerének fejlődésére is vonatkozik a dialektika alap-törvénye: az ellentét egységének és harcának törvénye. Lenin azt írta, hogy: "A természetnek az emberi gondolkodásban való tükröződését nem "holtan", "elvontan" kell felfogni, mozgás nélkül, ellentmondások nélkül, hanem a mozgásnak, ellentmondások keletkezésének és feloldódásának örök folyamatában". ^{86/}

A nyelvben is megvan az ellentét minőségileg sajátos harca, amely meg is határozza a nyelvnek és a nyelv minden szférájának önfejlődését. Ezeket az ellentéteket antinómiáknak nevezik a nyelvtudományban, mivel ezek ellentétek bármelyikének minden egyes konkrét megoldása újabb ellentéteket szül a nyelvben, s következésképp ezek végleges megoldása lehetetlen. Így ezek az antinómiák a nyelv belső fejlődésének állandó összszövi, stimulánsai. Vagyis az antinómiák mint ellentétek magának a tárgynak a sajátjai, jellemzői. ^{87/}

A következőkben az antinómiák működése és érvényesülése alapján óhajtunk magyarázni néhány olyan szemasiológiai változást, amelyek így vagy úgy a frazeologizmusok néhány csoportja poliszemiájához vezethetnek ill. a jövőben is vezethetnek.

^{85/} В.А.Звегинцев. Очерки по общему языкознанию, стр. 185-186. Изд. Московского университета, 1962.

^{86/} V.I.Lenin: Filozófiai füzetek.

Idézve a "Szovjet Nyelvtud. Értekezések" c. mű alapján/23.lap/

^{87/} Лексика современного русского языка литературного языка 24. ст.

A poliszémiaival rendelkező frazeologizmusoknál a poliszémia és a homonímia megállapítása és magyarázata-szerintem- nem oldható meg a lexikológiában alkalmazott módon,^{88/}/szóképzési lehetőségek bevonásával; szinonimák felsorakoztatásával; a "közbeiktatott láncszem"-elmélet alkalmazásával./ jóllehet a frazeológia és a lexikológia közötti nagyfokú és törvényszerű kapcsolatok sorát egy pillanatra sem óhajtom kétségbevonni. Szerintem a nyelvfejlődés dialektikus törvényei érvényesülésének, működésének alkalmazása egyedi vonatkozásban, a frazeológiai poliszémia magyarázatában indokoltabb, mint a lexikológiában alkalmazott néhány olyan módszer, amelynek létjogosultsága ott is vitatott, s nem egyértelműen a legjobb és legmegbízhatóbb.

A nyelv különböző szféráiban végbemenő belső, immamens változásokat a következő antinómiák működésére lehet visszavezetni:^{89/}

1. a beszélő és a hallgató antinómiája
2. az uzus és a nyelvi rendszer lehetőségeinek antinómiája
3. a kód és a textus antinómiája
4. a nyelv aszimmetrikus mivolta által meghatározott antinómia
5. a nyelv két funkciója/információs és expresszív/közi antinómia

Ezek az antinómiák minden nyelvben működnek, minden korban, s így a nyelv spontán fejlődése "motorjainak" tekinthetők. Azt azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy nem közömbösek a különböző korok szociális-társadalmi viszonyai iránt.

A frazeológiai poliszémiaira vonatkoztatva "a beszélő és a hallgató antinómiája" nem érezteti hatását. Az magából a törvényszerűség lényegéből következik, mely szerint a beszélő és a hallgató közös érdeke, hogy gondolatait a beszélő minél rövidebben fejezze ki. Ennek a "rövidségnek" azonban határai vannak. Az elliptikus nyelvi közlés a hallgatónál meg nem értést szülhet, azaz nyelvi konfliktust. Jó néhány frazeologizmus esetében figyelhető meg ez az ellipszis avagy "egy vagy néhány olyan nyelvi elem elmaradása, amelyek valamikor szüksé-

~~88/Проф. Е. М. Галкина-Федорук. К вопросу об омонимии в русском языке. РЯШ, 1954/3 стр. 14-20.~~

Н. Ф. Шумилов. К вопросу о разграничении полисемантизма и омонимии, РЯШ, 1965/3 стр. 32-36.

Л. А. Новиков. Об одном из способов разграничения полисемии и омонимии, РЯШ, 1966/3. стр. 10-15.

Е. М. Галкина-Федорук. Совр. русск. яз. Лексика стр. 54-55, Изд. Московского университета, 1954.

В. К. Зимин. О семантических связях, многозначности и омонимии. Сб. "В помощь преподавателям р. яз. как иностранного", стр. 49-73.

89/ Лексика современн. русск. лит. яз., стр. 24-41.

gesek voltak az egész /фразеологизmus H.L./ értelmének meghatározásához, de a nyelvfejlődés mai szakaszában már nem merülnek fel a beszélő tudatában".^{90/} Ilyenek pl. a következők, párhuzamosan is élő "teljes és lerövidült"/Ny.M.Sanszkij/ avagy "le nem rövidült és lerövidült"/P.A.Lokant/ alakok, amelyek között általában stilisztikai eltérések lehetnek.

1. растекаться мыслью по дереву - растекаться мыслью
быть в интересном положении - быть в положении

стереть с лица земли	- стереть с земли	91
через пень колоду валить	- через пень колоду	91
2. держать в ежовых рукавицах	- держать в ежовых /ежах/	
идти на понятный двор	- идти на понятный /понятную/	
смотреть в оба глаза	- смотреть в оба	92
3. на чём свет стоит	- на чём свет	
подливать масла в огонь	- подливать масла	93
читать между строк	- между строк	93

4. A fent említettek mellett az utóbbi időben gyűjtött példaim:

4. пройти /сквозь/ огонь и воду /и медные трубы/
наступить на /любимую/ мозоль
навести тень /на ясный день/
ждать /у моря/ погоды
конца /краю/ нет
/держать/ ухо востро
/лечь/ на боковую
и /больше/ никаких /гвоздей/!
и как рукой /сняло/! и т.д.

----- hangsúlyozni szeretném, hogy a fenti példákban nem változott

90/ Ш.Валли. Французская стилистика, стр.317. Москва, 1961.

91/ Н.М.Шанский. Фразеология современного русского языка, стр.34,
госизд. "Высшая школа", Москва 1963.

92/ См. Ущё; его же. Лексикология современного русского языка, стр.
190-191, Изд. "Просвещение", Москва, 1964.

92/ В.Н.Телия. Ук. Соч., стр.42.

93/ А.М.Вабкин. Лексикографическая разработка русской фразеологии.
Изд. "Наука", М.-Л. 1964. стр.49.

a frazeologizmus szemantikai értéke és grammatikai funkciója, s a fenti folyamatot élesen el kell határolni attól, amikor egy

1. ~~szóalkotásból~~ frazeologizmusból/ált. szólásból vagy frazeologizmusból közmondásokból/ újabb frazeologizmus alakul ki rövidülés révén,
2. avagy a frazeologizmus komponenseiből másik szó keletkezik.

1. Стреляного /старого/ воробья на мякине не проведёшь → фраз. "стреляный /старый/ воробей" -- бывалый, опытный человек.

2. бить баклуши → баклушничать
собаку съест → насобачиться
вогнать в гроб → угробить и т.д.

Említésre méltó az a rövidülési tendencia is, amellyel igen gyakran találkoztam elsősorban az utóbbi évek irodalmi példái között, s ez sem változtatja meg az érintett frazeologizmus jelentését, legfeljebb néha szemantikai variánsok keletkezését eredményezheti - a megmaradt forma nagyobbfokú ~~variánsok keletkezését eredményezheti~~ metaforizálódása révén.

1. Мастер на все руки → ... на все руки

1. "Вот это, Нина, наш актив! Пляшет, поёт - на все руки девка! /М. Ганина. Слово о зерне горничном, "Москва", 1966/10, стр. 42/.

2. "Мать смотрела на сына, и снова радость переполняла её сердце... Илья был такой деловой и хозяйственный - парень, что называется на все руки." /Бабаевский. Родимый край, стр. 226-227, Советский писатель, Москва, 1967.

3. "... он и тракторист, и комбайнер, и шофёр, и моторист - дизелист, и слесарь, и столяр, и учётчик, и... Словом на все руки. /А. Киреев. Стеной поиск. "Комсомольская правда", 4 января 1961 года./

4. "Став сиротой, вступил я во услужение московского богатейшего фабриканта и обер-директора Гусятникова, а служба моя на все руки: и приказчик, и письменных дел заправило". /В. Я. Шишков. Емельян Пугачев, кн. 3, стр. 165. ГИХЛ, Москва, 1950./

5. "Лишних пятьсот было бы лучше, конечно, эти пятьсот больше принадлежит Вальнеку, ему, на все руки способному Вальнеку, чем кому бы то ни было"... /Н. Г. Гарин-Михайловский. Вильнек-Вальновский, 15 стр. Собр. соч. в 5 т., 4 т., ГИХЛ, Москва, 1950./

6. "Что получается? - посмеиваясь спросил он. - Да, ничего... А ты здорово рисуешь... От скуки на все руки." /Н. Верещагин. Сезоны в Москве, 1969/1 стр. 60./

2. Без году неделя /неделю/ без году...

"Ну, а он, Вофонов, токарь. Впрочем, можно сказать, без году инженер, так как учится на последнем курсе заочного машиностроительного института." / С. Никитин. Дом под липами. "Огонёк", 5 января 1965 года. /

A fentiekől kissé eltérő eredményre vezet az "uzus és a nyelvi rendszer lehetőségei antinómiájá"-nak meglőte is-a frazeológiai poliszémia kialakulásának lehetőségében. Közismert dolog, hogy az uzus, a norma korlátozó szereppel bír a nyelvi anyag, a nyelvi lehetőségek felhasználását illetően. A nyelvi kifejezési szükségletek viszont állandóan a már kialakult korlátozások "láncainak lerázása"-ra ösztönzönek olyan új, nyelvi konstrukciók felhasználása révén, amelyek a nyelvi rendszerben potenciálisan adva vannak avagy adva lehetnek. Vagyis: a nyelvi közlés szükségletei tiltják és ugyanakkor ösztönzően is hatnak az új nyelvi formák kialakulására. Frazeológiai síkon ez már néha poliszémiához vezethet, azonban ez a szemantikai változás az esetek túlnyomó többségében nem emelkedik "társadalmi rangra", azaz nem válik a társadalom által elfogadottá/normává, uzussá!/, hanem megmarad mint okkasionális használat, amelyet a lexikográfia sem jegyez. /De nem szabad elfelejteni, az uzus és az okkasionális használat közti dialektikát, mely szerint minden uzussá vált megkövesült idiomatikus kapcsolatvalamikor okkasionális használat volt lényegében!/.

Majakovszkij pl. a "нидна ни покрывки" frazeologizmust használja új, az uzus által nem ismert jelentésben az egyik versében, de ezt a jelentést a nyelvet beszélő társadalom nem emelte a norma rangjára-több okból:

"Дохлая рыбка плывёт одна.

Висят плавнички, как подбитые крылышки

Плывёт недели, и нет е й ни дна, ни покрывки

А "как хороши как свежи были ро-з м"

fordulatnak ad egészen új jelentést/az ifjúság, szép és kedves napjai, a távoli múltba visszafelé szerelem és a keserű, magányos öregség érzéseinek reminiszcenciája/I. Sz. Turgonyev^{95/}

94/ Н.М.Шанский. Фразеология современного русского языка, стр. 130.

95/ лексика/современного/русского/литературного/языка/стр./66-67/ Там же.

s ma ezzel a jelentéssel találkozhat az ember a köznyelvben itt-ott.

A frazeologizmusok poliszémiájához a nyelvben meglévő két másik, fő antinómia paralízizmusa vezet első sorban.

1. a nyelvi jel aszim^metriája által meghatározott antinómia
- a. a nyelv információs és expresszív funkciója közti antinómia

A nyelvi jel a s z i m^m e t r i á j a azt jelenti, hogy a nyelvi jel struktúrájában a jelölő és a jelölt állandó konfliktusban van egymással. A jelölő arra törekszik, hogy újabb jelentést szerezzen, a jelölt pedig arra, hogy kifejezésének új formáit alakíthassa ki. ^{96/}

Néhány nyelvi változást a nyelvi rendszer aszim^metriájából kiindulva már de Saussure is megpróbált magyarázni, s ma a strukturalisták egyes csoportjai folytatják ezt, akik a nyelvet jelek rendszereként, belső szabályszerűségek alapján organizált jelsorként fogják fel. Azok a változások, amelyeket de Saussure is magyarázott, s szerinte magából a nyelvből, az önkényes nyelvi jelek rendszeréből/a "linguistique interne" tárgyából/ következnek csak a fonetika és a morfológia néhány jelenségére vonatkoznak. A szemantikai változásokra csak egy-két utalás található de Saussure "Cours de linguistique generale" /Paris, Lausanne, 1916/ c. munkájában is. Az azóta megjelent munkák legnagyobb része is a struktúrából eredő fonetikai, morfológiai, esetleg szintaktikai változásokat igyekszik megmagyarázni nagyon óvatosan. /pl. A. Martinet: *Economie des changements phonétiques*, Bern, 1955/.

A kérdés összetett és bonyolult mivoltát nálunk is látják, amit nem egy nyelvészeti munka kérdésfeltevése is igazol: előfordulhatnak-e olyan nyelvi változások/beleértve a szemantológiai változásokat is!/, amelyeknek magyarázata kizárólag belső oksági láncból áll?

"Bár a belső oksági lánc típusok és ok-okozati viszony lehetőségek még nagyrészt feltáratlanok, nagyjából és egészében v a l ó s z i n ü, hogy a fenti kérdésre a válasz negatív. Ha az oksági láncot kellően hosszú korszakon keresztül követjük visszafelé, előbb-utóbb elérünk egy olyan ponthoz, amelyen ki kell lépni az adott nyelv belső tényezőinek köréből" - véle-
 96/ Лексика современного русского литературного языка, 26-27. стр.

kedik^{97/} Herman József.

Tény az, hogy az utóbbi időben végzett diakron kutatások eredményei sem adtak egyértelmű és kielégítő választ arra, hogy a vizsgált periódusban vagy periódusokban bekövetkezett változások mennyiben tekinthetők belső /lingvisztikai/ és mennyiben külső/extralingvisztikai/ tényezők eredményének.^{98/}

A nyelvi tények megközelítésének lehetősége és az utóbbi időszak néhány kutatási eredménye azt mutatja, hogy a kicsit mesterségesen felállított "linguistique externe" és a "linguistique interne" merev, antagonisztikus szembeállítást feltétlenül fel kell adnia a mai nyelvészetnek, ha tovább akar lépni.

A nyelvi rendszeren belül azonban lehetnek olyan szférák, / az eddig már feltárt, elsősorban fonetikai és morfológiai változásokon kívül! / amelyekben a változások okai szinte egyértelműen és kizárólagosan az adott nyelv strukturális lényegében rejlenek. A már említett "nyelvi jel aszimmetriája" által meghatározott antinómia eredményeképpen a frazeologizmusok némelyikénél megfigyelhető olyan jelentésfejlődés, ami extralingvisztikai okokkal nem magyarázható, csak lingvisztikai okokkal.

Szerintem ilyen frazeologizmus-többek között- a poliszémiával rendelkező "неровен /неровѣн/ час" idióma, amelynek feltételezhető szemantikai fejlődéséről itt szeretnék szólni a következő sorrendben:

1. Miért válhatott a fenti idióma többjelentésűvé "formai" szempontból?
2. Milyen belső, strukturális okai lehetnek e változásnak?

A fenti idióma "formai" szempontból is azért lehetett többjelentésűvé, mert a komponensei máx is használatosak szabad kapcsolatokként is. Pl. "Неровен человек, Глеб савинич! Господь и леса не сравнял, не только человека. /Д.В. Григорович. Рыбаки стр. 256. Изд. "Худ. Литература", М.-Л., 1966. /
Ugyanis a monoszémiával rendelkező idiómák és frazeológiai egységek /fr. jegyzinsztva! / egy részének egyik tagja nem használható, nem él más formában a nyelvben, csak ebben az adott kapcsolatban / esetleg: archaizmusként v. dialektizmusként! /
Ez aztán igen nagyfokú szemantikai egybeforrottságot bázisít a frazeologizmusnak s épp ezért a nézetem szerint-ez a

97/ Herman József "A nyelvi változás belső és külső tényezőinek kérdéséhez /161. l. / "Ált. nyelvészeti tan." V. Ak. K. Bp. 1967.

98/ Hutterer Miklós: A nyelvi struktúra változásának problémája a nyelvészociológia tükrében /169-187. l. / "Ált. nyelvészeti tanulmányok" V. Akadémia Kiadó, Bp. 1967.

poliszémia kialakulásának "útját állja". Vö. бить баклуши; у черта на куличках; к черту на кулички; как кур во щи; ничтоже сумняшеся; попасть впросак; благим матом; за тридевять земель; ни зги не видно; тихой сапой; прописать ижцу; турусы на колёсах; собак вешать и т.п.

De milyen strukturális, belső okai lehetnek annak, hogy a vizsgált idióma többjelentésűvé válhatott?

Mint ahogy fent már említettem, a nyelvi jelrendszer aszimmetriájából eredő antinómia ennek nem áll ellen. Sőt! Semmi sem determinálja azt, hogy a vitatott idióma csak egy jelentéssel /monozémiával/ bírjon. A több jelentés kialakulásának belső, strukturális, lingvisztikai okai a következők lehetnek:

1. Az idióma expresszív hatás^{99/} jelentése mellett megjelenik egy másik jelentés is, amelyben az expresszivitás jelentős mértékben csökken s a kommunikatív jelentés-funkció avagy a jelentésmódosítói funkció lép előtérbe.
2. Ennek következtében az eredetileg talán csak egész mondat formájában használatos idióma elveszti ezt a privilégiumát és valamilyen szófajba csap át-pontosabban módosító szó s ritkán módosító szócska szerepet kap. Tehát a fejlődés menete kb. ez lehetett. Не ровен /ровён/ час! /переменное, свободное сочетание/ → неровён /неровен/ час /сращение с большой экспрессией с такими компонентами, которые употребляются ещё и как переменные сочетания! /

Ezzel a folyamattal párhuzamosan aztán az idióma lényegében kettős funkciót kapott:

1. /Teljes mondatértékű közlés kifejezésére alkalmas maradt továbbra is "Нем lehet tudni, v. ki tudja, mi történik/történhet/" jelentéssel:

а/ "Только больше не летать на воздушном шаре: не ровён час"
 "Ну, а у вас есть прошлогодний хлеб?"
 "У меня?... - Степан Афанасьевич, не выпуская газеты, глянул в окно и всё так же спокойно, мирно: Смеркается уже. Вы бы, мил человек, поспешали к дому. А то неровён ч а с... Мужики у нас серьёзные". /В. Красильщиков. Хлеб революции, стр. 91. ж., "Нева", 1968/5. /

99/ Е.Н. Толикина. О системном соотношении терминологического сочетания и фразеологической единицы стр, 193. Сб. "Проблемы фразеологии."

6/ "Ну, Иван Николаич, давай же тебе бог богатеть да жиреть!
со злой иронией ответил Пётр Матвеевич, упорно молчавший
всё время, пока говорил он...- Не забывай, понадобится,
не ровен час! / Н.И.Наумов.Бровая, стр. 365. "Русские
повести 70-90 годов, т.1., ГИХЛ, Москва, 1957./

2./Szófajilag módosító szói funkciót /igen ritkán módosító
szócska! / kapott, amely ma, tipikus és domináló "hátha; még"
magyar jelentéssel.

a. "А может, как раз во-время приедем! - послышался голос из
саней.- Гляди, неровен час и сам поезд на наше счастье
опоздает". /А.П.Чехов.Ведьма, стр 104.Собр.соч. в 12 т., 4 т./

б. "У Тимоши, старшего, жена в положении. Нынче пошла, торфа
набрала, да и говорю Тимофей-то. Протопи сазоновскую
баню. Не ровен час разродится молодая." /С.Крутилин.Липяги,
"Роман-газета", 1966/1, стр.96./

в. "Неровен час, что случится, человек ты не молодой". /А.П.
Чехов.В овраге.стр.444.Собр.соч. в 12 т. 3 т./

г. "Пропал я, - бледными губами сказал молодой.

-Пропал согласился ~~молодой~~ пожилой,

-А сломан-ка я этот копир.Заброшу!

-То-то! Котелок у тебя работает. Не ровен час, влепят тебе
премию, а рабочее достоинство через неё терять ни к чему".

/Ю.Сваричовский.В чём и расписались, "Крокодил", от 10/2, 65/

Nagyszámú példám/amelyek között népköltészeti alkotások-
ból gyűjtött idézetek éppúgy találhatók, mint a publicisztika-
i műfajok körében találta!/, élménye alapján arra az ered-
ményre jutottam, hogy a fenti két alapvető jelentés számsze-
rinti megoszlása a következő volt:

1.jelentés: 18 példa 2.jelentés: 61 példa

Az összegyűjtött anyagból az is kitűnik, hogy a módosító
szói jelentés lehet feltétlenül a legújabb. Erre utal általa-
ban az a tény is, hogy a kontextusban legtöbbször írásjelek
/mégpedig: gondolatjel vagy vessző! / választják el az állit-
mánytól, amelyre vonatkozik, s ezért néha a felületes szemlé-
lő számára esetleg csak közbevetett szó/vvodnoje/^{szóvo-}nak tűnhet.

Lássunk erre csupán egy-egy példát:

1. "Постоянно надо было за мебелью ухаживать, просить гостей на неё не садиться. Кроме того её надо было страховать от огня. Не ровен час - сгорит." / И.Ильф-Е.Петров. Горю - и не сгораю. Фельетоны и рассказы, стр.32./
 2. "...Что с ними связываться? Плюньте на них! Не ровен час, какой-нибудь другой наедет... ей богу, Иван Александрович! А лошади тут славные - так бы закатали!...
- /Гоголь. Ревизор, стр.20. Изд. Худ. Лит, Москва, 1964./

Ez a tény is arra mutat, hogy az idióma egyik jelentése tehát teljesen felvette a módosító szók kategóriájára jellemző lexiko-grammatikai sajátosságot:

1. nincs nominatív funkciója
2. nem tagja a mondatnak/ezért határolják el legtöbbször írás-jelkkel, s ez különíti el sok esetben a határozószóktól! /
3. mondatnyi szempontból a közbevetett szó/vvednoje slovo/ szerepét is betöltheti.^{101/}
4. lexikai szempontból pedig: a mondat állítmányában kifejezett jelentéstartalmat módosítja, és pedig a valószínűség /verojatnoszty/ kétféle perspektíváját képes kifejezni az állítmánnyal együtt:

a./ a "negatív", az alanyra nézve káros eredményt, következményt

b./ igen-igen ritkán a "pozitív", az alanyra nézve hasznos eredményt, következményt. Hadd idézzek két-két példát

1./2./ ennek bizonyítására:

1. a./ "Гляжу я на тебя, Дарьюшка, до чего ты беспечна! Такая капуста у тебя в огороде, а ты её не караулишь. Ведь не ровен час - посрубает." /С.Крутилин. Липяги, "Роман-газета" 1964/15. стр.97/

б./ "Просхал он селом, нажей... Но возле кладбища дорога вдруг оборвалась, и вместо неё полем тропинка узенькая

101/ Н.С.Валгина-Д, Э.Розенталь - М.И.Фомина - В.В.Цапукович. Современный русский язык, стр. 256-262, "Высшая школа", М., 1962. См. ещё К.Волла- Э.Палл - Ф.Папп. Курс современного русского языка, стр.413-414. Tankönyvkiadó, Bp. 1968.

Vö. még: Papp-Páll-Péter-Samuellyné: Mai orosz nyelv, I.k. /331-333.lap/, Tankönyvkiadó, Budapest, 1961.

Dr.Tótvölgyi Henrik: Az orosz nyelv gyakorlati nyelvtana, I.rész, 3.kötet, Tankönyvkiadó, Budapest. 1964.

побежала. Не ровен час, смекнул шофёр, засядешь ещё среди поля". /Его же. Ук.соч., "Роман-газета" 1966/1.стр.96./

2. а/ "А может, как раз во-время приедем! - слышался голос из саней. - Гляди, неровен час и сам поезд на наше счастье ~~не~~ опоздает." / ~~См. 103-е замечание~~ /

б/ "-А что я тебе хотела сказать?!" Хоть бы пять фунтиков сахарного варенья сварить - не ровен час, хорошие гости придут." / С.Щедрин. Помехонская старина, стр.454. ГИХЛ, Москва, 1951. /

az utóbbi "pozitív", az alanyra nézve az esetleges "hasznos eredmény v. kimenetel" -jelentés olyannyira ritka és nem tipikus, hogy a vizsgált 61 példa közül mindössze 4 mutatott a módosító szónak ilyen irányú jelentésárnyalatára. Pedig közismert dolog, hogy a magyar nyelvben a "hátha; még" módosító szóknak mindkét jelentésirányuk megvan és tipikus/Vö. "A magyar nyelv értelmező szótára" adatai. ^{102/}

Az idiómának ezt a jelentését megemlíti Ny. M. Szanckij is, s példamondata is egyértelműen a "hátha; még" módosító szói jelentésre utal: "неровен час, он заметит это" / ^{103/} неровен час - а вдруг - по смыслу! /

Vagyis: ez az idióma már egy módosító szói jelentéssel is bír, amely az állítmányban kifejezett cselekvésnek a következő modifikációját tartalmazhatja: felveti a cselekvés rossz kimenetelű, negatív eredménnyel végződő alternatívájának lehetőségét.

A vizsgált idióma módosító szói jelentése viszont - nézetem szerint - már egyértelműen beépült az orosz nyelv vele azonos jelentésű "а вдруг - как раз" szinonima-sorába, amit a következő példák is mutatnak:

1. "Вот Елков уверяет, что, мол, кирпичик по кирпичу растащат, а вдруг да врёт пошляк Елков? / Л. Леонов. Конец мелкого человека, стр. 237. ГИХЛ, Москва, 1960. /

2. "А вдруг скажет:

- А разве я обязан на тебе жениться? Эка штука нашлась!" / Ф. Панферов. Вруски, стр. 61. ОГИЗ, Москва, 1947. /

3. "По дороге на Цветной бульвар, где находится спортклуб, я сказал Косте:

- А вдруг не примут?

- Всех примут". / А. Рыбаков. Каникулы Кроша, ж., "Юность" 1966/2. стр. 25. /

4. "Да философа привязать, а не то как раз удерёт". / Гоголь. / Фразеологический словарь русского языка, стр. 190. /

103/ Н. М. Шанский. Фразеология современного русского языка, стр. 40.

См., ещё его же: Лексикология совр. русск. языка стр. 196.

102/ A magyar nyelv értelmező szótára, III. kötet, 159-160. lap, Akadémiai Kiadó, Bp. 1960.

5. "Пить вино опасно: как раз пробалтаешься, и то скажешь, что бы никому не следовало знать". /Тургенев/. /Там же, стр. 190. См. ещё Е.М. Галкина-Федорук, К.В. Горшкова, Н.Н. Шанский. Современный русский язык, стр. 35. Государственное Учебно-педагогическое Мин. Просвещения РСФСР. Москва, 1958./

A fenti példák is azt mutatják, hogy az "a" и "вдруг" az esetek túlnyomó többségében a kérdő mondatokban fordul elő, míg a неровен час kérdő mondatokban egyáltalán nem, felkiáltó mondatokban pedig csak elvétve:

1. Постоянно надо было за мебелью ухаживать, просить гостей на неё не садиться. Кроме того, её надо было страховать от огня. Неровен час - сгорит!", /~~См. также замечание.~~ / Мельник-Пешков /
2. "...Только Осип Иванович приедет, сейчас металл буду сдавать. Вот те истинный Христос!!
- Перестань божиться - то, Порша! Не ровен час - подавишься!" /Д.Н. Мамин-Сибиряк. Войны. Собр. сочинений в 10 т., т. 1. стр. 85./

A teljes mondat-értékű és jelentésű idiómának, az esetek jelentős részében, még ma is megvan az igazi, teljes értékű emocionális és expresszív színezete. Pl.

1. "Ну, Иван Николаевич, давай же тебе бог богатеть да жиреть! - с злой иронией ответил Пётр Матвеевич, упорно молчавший всё время, пока говорил он. - Не забывай, коли понадобится, не ровен час!" /Н.И. Наумов. Юрская, стр. 365, Сб. "Русские повести 70 - 90 годов 19 века", т. I. ГИХЛ, Москва 1957.
2. "А я вот к барину, - бормотал Вахрушка, появляясь в дверях. - Значит, телячья голова, насчёт косачей... не могу я оставить пока. Чуть вывернется из избы, а уж сейчас и гребтится, - как бы чего он не сделал над собой... Неровен час!"
/ Д.Н. Мамин-Сибиряк. Отрава. Собрание сочинений в 10 томах третий том, стр. 343./

Közismert dolog, hogy a módosító szók némelyike "szómondat" szerepét is betöltheti, de itt - nézetem szerint - korántsem erről van egyszerűen szó, hanem egy jóval tágabb jelentésstrukturával rendelkező, teljesen önálló jelentésű egész mondattal, amely mind mondattani funkciójában, mind egységes, kiegészítésre nem szoruló szemantikai jelentéstartalmánál fogva különbözik a "hátha; még" jelentésű módosító szói funkcióval bíró pliszémiai "ikertestvérétől".

Az emocionalitás él az idióma egyik jelentésváltoztatában is, amely valamilyen kiszámíthatatlan, külső, néha természeti erőnek a jövőben, esetleg hirtelen bekövetkező hatálybalépésétől való óvást, óvakodást fejezett ki a kontextusban:

Csehov "Sztjepp" c. elbeszélésében Jegoruska nagymamája így aggódik a sztjeppén éjszakázó hozzátartozói miatt vihar idején:

"-Гроза-то не унимается, -бормотала она. -Как бы, неровен час, что не спалило!" /Чехов. Степь, стр. 125, Избр. рассказ. ГИХЛ, М.-Л. 1953./

Szöllősy Klára is jól értelmezi ezt a fordulatot, amikor így fordítja:

"Nem szűnik ez a zivatar-motyogta. -Csak föl ne gyújtson valamit, isten ne adja!" /A. P. Csehov művei 4. kötetben, 2. kötet, 1142. lap/

Csehov "Tolvajok" c. novellájában is hasonló jelentésárnyalattal bír ez a frazeologizmus. A novellában szereplő felcser így mesél:

Ехал я, это самое, помню, в Голишино, ехал оспу прививать. Известно, как всегда, беговые дрожки, ну лошадь и необходимые причиндали, да, кроме того, часы при мне и всё прочее, так что еду и остерегаюсь, как бы, неровен час, не того!... Мало ли всяких бродяг". /А. П. Чехов. Вормы. Собр. соч. в 12 т. 6. т. стр. 332./

Devecseriné Guthi Erzsébet így fordítja-értelmileg helyesen ezt a részt: "...Emlékszem, Golisinóba hajtottam himlőoltásokat adni. Persze, mint mindig, könnyű kis kocsin mentem, no és hát a ló meg az ilyenkor szükséges műszerek, aztán meg az órák is nálam voltak meg minden egyéb; hát igyekeztem óvatosan hajtani és résen voltam, nehogy isten őrizz... ki tudja, miféle népség kószál erre-arra" /A. P. Csehov művei 4. kötetben, 3. kötet, 93. lap/.

A fenti két példában a fordulat jelentésárnyalata/részben a kontextus folytán/ nem a módosító szókra jellemző sajátosságokat viseli magán szemantikai szempontból sem, hanem a módosító szócskákhoz/csasztyica/áll közelebb, mivel ezek egy csoportjára jellemző az emocionális színezet. A módosító szók köréből ugyanis kizárják az orosz nyelvtanok az expresszív-emocionális színezettel bíró, önálló jelentést nem hordozó/nyeznamenatyelniye szlova/ szavakat, valamint a valamitől való óvást kifejezőket is. ^{105/}

Megjegyzem, hogy a kapcsolatoknak ezzel a funkciójával csak Csehovnál találkoztam, de ma egyébként sem tipikus. De hogy valamilyenkor nem lehetett-e tipikus a többi mellett, arra nehéz lenne egész biztos választ adni. Ez a kérdés a történeti frazeológiának szól elsősorban, ami még sok érdekes és bonyolult szemaszilológiai kérdésre adhat választ a jövőben. A 16-17-18. századi és korábbi nyelvemlékek frazeológiájának tanulmányozásának irányában az első lépéseket már megtették, ^{106/} de ez az út nem járható könnyen.

^{105/}Е. М. Галкина-Федорук. Совр. русск. яз. ч. 2, стр. 227-235. См. ещё

Н. С. Валгина-Д., Э. Розенталь... Совр. русск. яз. стр. 261-266.

^{106/}См. например: В. А. Ларин. Очерки по фразеолог. "Очерки по лексикологии, фразеологии и стилистике". Уч. записки ЛГУ, №198, стр. 212-225.

Diakrón szempontból fontos azt is megemlítenem, hogy a genetikai szempontból legrégibb anyagom, a népköltészeti anyag/A.Ny. Afanaszjeva "Narodnije russzkije szkazki" c.3 kötetes gyűjteményét fésültem át!/ példaanyaga pl. csak a módosító szó jelentést tükrözi./még;hátha"/

/A népmesékből gyűjtött anyagot az elemzéssel együtt dolgozatom végén a "Függelék"-ben adom l.sz.alatt!/.

Az idióma szemantikai szétesésének az a folyamata, amit eddig vizsgáltam, nemcsak ennek az idiómának a tipikus "története". Hisz más frazeologizmusból is lett már módosító szó. Ilyen pl. может быть 107/.

A vizsgált idióma esetében a szemszólógiai változás ill. a poliszémia meglétének bizonyítása, annak kialakulása és strukturális alapon történő magyarázata azért is helyes, mert a vizsgált idióma mögött nincs semmi olyan reália, amely változhatott/avagy teljesen megváltozott/ volna. Az eredetileg szabad kapcsolat mögött rejlő axióma-szerű igazság ma is fennáll, s a kapcsolat új, szintaktikai funkciói /mint belső, lingvisztikai stimulánsok!/ eredményezhették aztán a kapcsolatot jelentés-szférájában bekövetkezett változásokat is.

Az idióma stilisztikai hovatartozásával kapcsolatban meg kell jegyezmem, hogy a népi frazeológia, a beszélt nyelv/prosztorecsije/ sajátja. Nem véletlen, hogy Solohov regényében Lukaska, Jakov Lukics Osztrovov és Nagulnov használja ezt a fordulatot. Gogol "Revizor" c. komédiájában Hlesztakov szolgája, Oszip szóhasználatában fordul elő. Csehov novellái népi hőseinek/Guszev, Szmirnov, földmérés stb./ beszédében a nyelv jellemzés eszköze is ez a népnyelvi frazeológiai elem. Ugyanezt a célt szolgálja A.I. Kuprin, /pl. a "A föld mélyében", V. B. Siskov/"Jemeljan Pugacsov", "Zord folyó"/, Szaltikov-Scsedrin,/"Posehonyi régi világ"/, P.I. Melnyikov-Pescserszkij/"Régi évek"/, D.N. Mamin-Szibirjak és mások sok-sok művében. Az idézett népmesékben pedig újra érthető az idióma gyakori előfordulása, mivel a népköltészeti alkotásokat maga a nép hozza létre, azok tartalmi és formai sajátosságaival együtt.

A műfordítók részéről teljesen jogos és indokolt volt az idioma stilisztikai értékének kiaknázása olyan népies jellegű művek oroszra fordításakor, mint Móricz "Február, hol a nyár?" vagy pl. Gárdonyi "Egri csillagok" c. műve alábbi részleteiben:

1. "A sárga lapát-fogak úgy őrdültek, hogy édesanyámat a hideg lelte s ezt én is megéreztem s nekem is eszembe jutott valami rettenetes: ez az István bátyám mind megeszi a malac sonkáját" /Móricz Zs. Válogatott elbeszélések, 193. lap, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1964/.

"Жёлтые зубы-лопаты молили так, что у моей матери мурашки побежали по спине. Я это почувствовал, и мне тоже пришло на ум нечто страшное: Неровен час, дядюшка Иштван весь окорок съест." /Венгерские повести и рассказы, стр. 358. ГИХЛ, Москва, 1953./

2. "Az ostromban pallossal dolgozott./Paksy Jób-H.L./Egyetlen vágással kettéhasított egy sisakes török fejet, úgy, hogy az erős sisak is kétfelé esett.

Csak száz embert kért.

-Ne okoskodj, Jób öcsém-felelte Dobó-, hátha valami baj ér".

/Gárdonyi G. Egri csillagok, 397. lap, Móra F. Könyvkiadó, Bp. 1965/.

"...Во время приступа Пакши бился палашом. Одним ударом рассекал голову турка в шлеме, так что и голова и крепкий шлем раскалывались на две половины. Он просил только сто человек.

- Не мудри, братец, !- сказал Добо, покачав головой.

- Не ровен час, случится с тобой беда." /Геца Гардони. Звёзды Эгера, стр. 452. Детгиз, Москва, 1955.

Az igaz, hogy a Móricz-idézetben a megfelelő helyen nincs ott a magyar "hátha;még" nyelvi megfelelő, de a szituáció alapján ítélve az igenis az utolsó mondat állítmánya értelmi szférájának elvitathatatlan sajátja ebben a kontextusban. A műfordító ezt meg is érezte, mivel a jó műfordító nem szavak mechanikus halmazát fordítja, hanem a szituációnak megfelelő, a kontextusból adódó **é r t e l m e t**.

Itt jegyezném meg, hogy az eddig vizsgált idiómának-amelynek

a jelentéskörét A.E.Graf is szimplifikálta^{108/},/"es könnte plötzlich was passieren;es ist alles möglich"/ találkoztam egy lexikai variánsával is,de csak P.I.Melnyikovnak a raszkolnyikov életét ábrázoló két híres regényében.A következőkben közlöm ezt a három példát,mivel "Az orosz nyelv frazeológiai szótára" sem tesz említést róla ilyen vagy olyan elvi megfontolás alapján:

1. "Потому,изволите знать, церковное венчанье не в пример крепче староверского. Не ровён ~~иде~~ случай!...Тогда знаете, насчёт капиталу аль наследства, известное дело!.../П.И.Мельников.В лесах,кн.2,стр.235,ГИХЛ, 1950./
2. "-Видишь, солнышко близится, скоро народ подниматься учнёт - нехорошо, как тебя на деревне увидят, парни у нас боевые... Не ровён случай - со стороны кто увидит тебя - нехорошая слава пойдёт." /Там же, стр.192./
3. "-Нельзя без того,друг любезный,-он говорит,-дело торговое, опять же мы под богом ходим.Не ровен случай,мало ль что с тобой аль со мной сегодня же может случиться?."/П.И.Мельников.На горах,кн.1,стр.522.ГИХЛ, 1950./

Összefoglalásképpen:a vizsgált orosz idióma az orosz-magyar értelmező frazeológiai szótárban való közlését/cikkét/ így tudnám elképzelni:

н е р о в е н ч а с прост. /нép-nyelvi/

1. "Nem lehet tudni v.ki tudja,mi történik/történhet!"

- a/ "Ну,Иван Николаич, давай же тебе бог богатеть да жиреть! - с злой иронией ответил Пётр Матвееч,упорно молчавший всё время,пока говорил он.- Не забывай, коли понадобится, не ровен час!" /Н.И.Наумов.Бровая./
- б/ "-Ну,а у вас есть прошлогодний хлеб?
- У меня?...-Степан Афанасьевич,не выпуская газетку,глянул в окно и всё также спокойно,мирно: Смеркается уже. Вы бы, мил человек,поспешили к дому. А то неровен час... Мужики у нас серьёзные." /Красильщиков.Хлеб революции./

2. "hátha;még" /мódosító szó/

а/"-Без света в спальне не будь, на кровать, не осматриваясь, не бухайся, неровен час - придавишь дитя". /В. Попова. Евдокия

Б/"Пиши, говорит, духовную: не ровен час - помрёшь, меня по мирупустишь". /И. Ф. Горбунов. Просто случай.

в/"-Не надобно мне ни злата, ни серебра, ни камня самоцветного; подари один серебряный ларчик.

-Нет, добрый молодец, не тот кусок хватаешь! Неровен час подавишься!" /Сказка о Василисе Премудрой. /

Синонимы: а вдруг, как раз

3. "Csak... ne; nehogy..." /мódosító szócska/

унижается, -бормотала она. Как бы не ровен час что не сна-
лило.

X X X /А. П. Чехов. Степь /.

X X

*

A frazeologizmusok szemasziológiai vizsgálatakor és a poliszémia kutatásakor feltétlenül rá kell mutatnom a nyelvfejlődés egyik igen fontos stimulánsa, a nyelv"kettős"funkciójából /tisztán információs+expresszív/ adódó antinómia szerepére és működésének igen jelentős mivoltára. A nyelv információs funkciójának betöltésében a nyelv különböző szféráiban kialakult viszonylag egységes normatívumra, "standardítás"-ra van szükség. Az expresszív funkció viszont épp a "standardítás", a már kialakult normatívum megbontása révén óhajtt és tud realizálódni a nyelv különféle szféráiban - a grammatika~~x~~ esetében éppúgy, mint a szemasziológiában.

Közismert dolog, hogy a nyelv kommunikatív funkciója abból áll, hogy a nyelv, mint az emberi érintkezés legfontosabb eszköze-gondolatok valamint érzelmi és akaratni megnyilvánulások kifejezésére szolgál.

Még az ötvenes évek szovjet nyelvtudományában is azonban mereven elhatárolták ezt a "két" funkciót. Néhány nyelvész azt állította, hogy a kommunikatív funkció/érintkezési eszköz! / az elsődleges, az expresszív funkció/gondolatok kifejezésének eszköze / pedig másodlagos.^{109/} Ez a szembeállítás merev és helytelen, mivel a nyelv egységes funkciója mellett

109/А. С. Чикобава. Учение И. В. Сталина о языке, как общественном явлении. Сб. "Вопросы языкознания в свете трудов Сталина". Изд. Моск. гос. ун-ва, 1950, стр. 46-47.

Н. А. Кондрашов. К вопросу о происхождении языка. Ук. сб., стр. 175.

legfeljebb alapvető/kommunikatív/ és kiegészítő, de egy igen lényeges funkcióról beszélhetünk, amelynek lényegét az expresszivitásra való törekvés jellemzi. Ez utóbbi sajátosság nélkül a nyelv megmaradhatna az érintkezés eszközeként, de pusztán absztrakcióvá válna; így viszont a nyelvet beszélő egyén gondolatainak, érzéseinek és akaratát megnyilvánulásainak hű kifejezője a nyelv, mivel minden nyelv rendelkezik azokkal a kellékekkel, amelyek a nyelv erre sajátos funkciójának a működését lehetővé teszik a különböző nyelvi szférákban, /pl. affikszumok, szórend, intonáció és egy eszmé olyan fonetikai és szintaktikai emocionális és expresszív kifejező eszköz, mint pl. az emocionális-expresszív módosító szócskák, indulatszók, stb./.

Szerintem ez az antinómia is hozzájárulhatott a неподен нас

idióma módosító szócska-funkciójú jelentésárnyalatának kifejlődéséhez, mivel az idiomában potenciálisan meglévő expresszivitás eleve adva volt, s ezek "lökést" adhatott az eredetileg egységes és stabil/standard/ funkció és jelentés széteséséhez.

Mivel az információs funkcióból az expresszív jellegű funkcióba való átcsapás néha csak intonáció kérdése, az intonáció-nak igen nagy szerepe lehet /a szórenddel együtt/ a poliszémia kialakulásában.

A "ещё бы" /раз. доп.) frazeologizmus pl. két jelentéssel/V. J. Zimin szerint 2 szemantikai variánsal! 110/ bírhat:

I. Нехорошо, если... (nem lenne jó v. nem lesz jó, ha...) /- "de még mennyire!"/

"Ещё бы ты отказался работать. Знаешь, что тебе товарищи сказали бы." /Там же, стр. 16. См. Фразеологический словарь русского языка стр. 156./

2. Конечно, безусловно: (De még mennyire!)

а/ "Он согласился идти в кино?

-Ещё бы! Лучший /- "nem lesz jó v. nem lenne jó, ha".../ фильм сезона, любой на его месте согласился бы. III

б/ "Из Ма-а-сквы. Вы бывали в Москве?

-Нет, не бывал. Не приходилось. Большой городище, наверно?

- Ещё бы! - исчерпывающе говорит она. /И. Кудинов. Погода завтра изменится, стр. 19. ж. "Юность". 1963/3.

II0/V. И. Зимин. Сематические и формально-структурные варианты фразеологических единиц V. I. Zimin szerint a szemantikai variáns a frazeológiában: это любое закрепл. в яз. видоизм. внутр. сод. фразеолог., выступающего как собст. знач., или как "оттенок" знач. или употребления, /рукопись, стр. 17./

III/ Там же, стр. 16.

Itt lényegében a frazeologizmus funkciója és jelentése megváltoztatásával egyes nyelvészek ~~szemantikai~~ szemantikai variánsokról beszélnek, jellelhető ez lexikográfiai síkon legtöbbször már külön, önálló jelentésként tükröződik, mivel a lexikográfia nem tesz különbséget általában szemantikai variáns és jelentésárnyalat között. A frazeologizmusok egy része szemantikai struktúrájának elemzése elvezet ugyanis addig, hogy a frazeológiában a poliszémiának egy olyan speciális formája az uralkodó, ahol a frazeologizmusok szemantikai struktúrájában nem néhány önálló fogalmi jelentés KONCENTRÁLÓ koncentrálódik, hanem funkcionális szempontból különböző szerepet betöltő jelentésvariánsok, amelyek mögött sokszor tiszta fogalmi jelentés nincs is, mert néha önálló jelentéssel nem bíró szófaj szerepét töltik be. ^{Pl.}

бог с тобой /или с вами/ /разг.//фразеологич.словарь", стр.40/.

I Чувство согласия и умиротворенного безразличия

"Не хочешь ехать со мной, бог с тобой, оставайся, только мне очень хотелось, чтобы и ты поехал."

2. Недовольство

"Не хочешь послушаться советов друзей, ну и бог с тобой, тебе же хуже будет."

Lehet, hogy a nyelvészek egy részénél ez a tény ~~vezet~~ vezetett el a frazeologizmusok poliszémiájának általános tagadásáig, amit V.Ny.Tyeliya aztán nemrég így indokolt:

"...своеобразие их /т.е.фразеологизмов- Л.Х./ семантики, заключающееся в широком объеме значения, обуславливает широту их употребления и исключает необходимость возникновения лексико-семантических вариантов как значений одного и того же фразеологизма, находящихся в отношении дополнительного семантического распределения. ¹¹²

De a frazeologizmusok jelentésében nemcsak a funkcionális faktor lehet a domináns, hanem a jelentés logikai faktora is.

A frazeologizmusok esetében éppúgy, mint a szavaknál, a jelentésstrukturában a jelentést alkotó faktorok közül egyik vagy másik domináló lehet./nominatív, expresszív stb.-tágabb értelemben!/ A domináló faktor megállapítását a "frazeologizmus-jelentés-fogalom" hármas viszonyának sokoldalú vizsgálatával kell elvégezni. A szemantikai jelentés modern kutatásának feltétlenül a szó, ill. jelen esetben a frazeologizmus három alapvető relációjára kell épülnie:

- a./ a frazeologizmus és a valóság közötti viszonyra
- b./ a frazeologizmus és a fogalom közötti viszonyra
- c./ a frazeologizmus és a mondattani funkció közötti viszony felderítésére.

A jelentés ugyanis A.A. Leontyev szerint is¹¹³ a viszonyok bonyolult rendszere. A jel három funkciójából tevődik össze: a pragmatikai, a szemantikai és a mondattani funkcióból, amelyek a szemiotika három alapvető diszciplínájának felelnek meg.

A logikai faktor rendszerint az elvont jelentésű szavakban és frazeologizmusokban a domináló, itt kap uralkodó szerepet, míg a konkrétabb jelentéstartalma szavakban és frazeológiai fordulatokban a szemantikai jelentés tárgyi faktora.

A jelentés logikai faktora domináló mivolta esetében szokott kifejlődni a szavak és frazeologizmusok egy részénél a többletjelentésnek az a speciális esete, amikor a szónak ill. frazeologizmusnak néhány önálló jelentése alakulhat ki, de ezeket bizonyos "átmeneti kapocs" fűzi össze. Pl.

Сходить /сойти/ с ума

Основное, прямое, номинативное лексическое значение: "терять /потерять/ рассудок, стать больным, психически расстроенным человеком" - "обезуметь" /как понятие! /

Значение фразеологизма:

- I. /от кого, от чего//разг./: "проявлять чрезмерное восхищение, восторг, неистовствовать, ~~урача~~ увлекаясь кем-либо или чем-либо очень любить"¹¹⁴

a/"Женщины от него с ума сходили, мужчины называли его фатом и тайне завидовали ему." /Тургенев. Отцы и

¹¹³/А.А. Леонтьев. Слово в речевой деятельности, стр. 180. Изд. "Наука", Москва, 1965.

¹¹⁴/Фразеологический словарь русского языка, стр. 465.

и дети/114

б/"Не по летам рано начал он /Левка/ ухаживать за девушками, и, как сказывала Верочка, некоторые по нему с ума сходили".
/В.Соколов. Вторжение/. 114

2./Прост./ Не давать отчёта в своих поступках, действиях, совершая безрассудные поступки, говоря глупости, нелепости и т.д.

"Господи, благослови, - продолжала она, - с ума они сошли, что ли? того и смотри деревню сожгут." /Григоревич. Зобиль./

A frazeologizmus fenti, lényegében kétirányú jelentésfejlődését aztán elősegíti az is, hogy szinonima-viszonyba kerülnek a fenti variánsok más lexikai egységekkel is, ami az önálló jelentésnek egyik konkrét jele:

1.а/ сходить /сойти/ с ума /в значении "сильно любить"/

Синонимы: " быть без ума от кого-нибудь; быть без памяти от кого-н.; терять /потерять/ голову"

б/ сходить /сойти/ с ума, в значении: сильно волноваться"/

Синонимы: " не находить /себе/ места; терять -потерять/ голову"

2. Сходить с ума /в значении: "делать глупости, беситься"/

Синонимы: напр. "/будто/ белены объелась".

Ennél a frazeologizmusnál nehéz is lenne találni egy olyan általános fogalmat, amely az összes jelentésárnyalatokat és variánsokat egyesíthetné magában, ami már feltétlenül az önálló jelentések kialakulásának a jele. De ennél a frazeologizmusnál homonimiáról nem lehet beszélni, mert a frazeologizmus jelentésstruktúrájában rejlik minden logikai jelentést összetart egy bizonyos törvényszerű-szemantikai szál, amely a frazeologizmus alapvető, nominatív lexikai jelentését is fel-felidézi a beszélő tudatában néha. A frazeologizmus lexikai jelentése tehát nem módosodik, nem halványul el a különféle használatban, hanem új lexikai jelentések keletkeznek.

Még egyszer hangsúlyoznunk kell, hogy ez akkor meg végbe

nagyreszt, ha a frazeologizmusban a jelentés logikai faktora a domináns.

Ha a jelentés funkcionális faktora a domináló, akkor a lexikai jelentés gyakran elmosódik, szétesik a különféle használatban. A jelentés alapját képező fogalom is homályossá, pontosan körül nem határolhatóvá lesz s a frazeologizmus kialakuló szemantikai variánsait nem köti össze semmiféle logikai szemantikai szál, hanem csak funkcionális együvé tartozásról lehet beszélni velük kapcsolatban. Ez a funkcionális együvé tartozás természetesen legtöbbször mondattani: pl. módhatározói ill. álitmányi funkció betöltésére alkalmas az egyik, ill. a másik variáns. Pl.

1. "Ничего себе" 115

1. Неплохо, сносно, довольно хорошо, /делать что-либо/

"Я её знаю. По географии училась ничего себе, а по истории плохо". /Чехов. Учитель словесности/.

2. Довольно хороший, неплохой /о ком-либо или о чём-либо/

"И вот еду я на фронт и думаю: техника у немцев сильная, армия - тоже ничего себе". /Шолохов. Наука ненависти/.

"Город ничего себе, жить в нём можно, а только он мне вовсе не нравится". /Бабаевский. Кавалер Золотой Звезды/.

2. "Ни дать ни взять"

1. Точно там же, как кто-либо /делать что-либо/.

а/ "Охотник Владимир говорил, ни дать ни взять, как провинциальный молодой актёр, занимающий роли первых любовников". /И.С. Тургенев. Льгов. /Собр. соч. в 10 т. I т. стр. 67, ГИХЛ, Москва 61г

б/ "И сам иногда острит, даром что проездом здесь живёт; зато как и острит! Ни дать ни взять тупым ножом бечевку пилит". /И.С. Тургенев. Гамлет Щигровского уезда, собр. соч. в 10 т. I т. стр. 217/.

2. Совершенно, точно такой же, как кто-либо или что-либо.

а/ "Все одесские квасники были нарядные и красивые, как на картинке. А этот в особенности. Ни дать ни взять - Ванька Ключник." /В. Катаев. Велеет парус одинокий, стр. 37, ГИХЛ, М.-Л., 1951./

б/ "Чудной человек: как есть яродивей, такого чудного человека и не скоро найдёшь другого. Ведь, например, ведь он ни дать ни взять ваш вот саврасый: от рук отбилса тоже."

/И.С. Тургенев. Касьян с Красивой Мечи, Собр. соч. в 10 т.

I. т. стр. 106./

115/ Фразеологический словарь русского языка, стр. 280.

Látható azonban, hogy a lexikográfia az effajta variánsokat is egyértelműen külön jelentésnek veszi, hisz a pontos szófaji ill. mondattani elhatárolás követelménye és igénye erre a lexikográfiát fel is jogosítja.

A frazeológiában az új funkcióban /grammatikai, szintaktikai!/ való használat új jelentést is eredményez általában. Ennek a regisztrálása aztán feltétlenül feladata a lexikográfiának.

A szovjet frazeológiai irodalomban az utóbbi időben megismert "szemantikai variáns"-nak is tehát lényegében csak elméleti síkon van jelentősége, a lexikográfia ugyanis eltekint tőle, s jóllehet legtöbb esetben a "szemantikai variáns" és az új, önálló jelentés közé egyáltalán nem lehet és nem szabad egyenlőségjelet tenni, a lexikográfia a szemantikai variánst mégis gyakran az új, önálló jelentéssel azonosítja.

Tény az, hogy a lexikai-grammatikai és a szemasiológiai jelentések a pontos, minden vonatkozásban kielégítő meghatározása még lényegében várat magára, pedig a modern lexikográfiai elmélet és gyakorlat valahogy erre kellene majd felépíteni. Ezt érezte Oszegov éppúgy, mint a spanyol J. Casares, a modern, nyugati lexikográfia egyik kiemelkedő egyénisége, aki a szemasiológiában érvényesülő dialektikát, valamint az egyes szavak szemantikájában meglévő "ellentétek egységét és harcát" az izig-vérig materialista nyelvész szemléletmódjával vizsgálja.^{116/}

Nemcsak a szovjet, de a nyugati szemasiológiai vizsgálatok jelentős része is a komplexitás jegyében folyt és folyik, az utóbbi időben, s -nézetem szerint- csak ez vezethet megnyugtató eredményekre a nyelvészethoz ebben az igen összetett és bonyolult ágazatában, ahol egyszerre több párhuzamosan ható faktor szerepével és működésével kell számolnunk a diakron kutatási

116/ X. Casares. Введение в современную лексикографию, стр. 93 гл. 3

Изд. Иностранн. литер. Москва, 1950.

117/ Д. Н. Шмелев. Очерки по семасиологии русск. яз., стр. 110.

módszer esetében éppúgy, mint a szinkron vizsgálati módszer alkalmazásakor.

K.O.Erdmann/"Die Bedeutung des Wortes", Leipzig, 1925/ a szó jelentésénél 3 összetevőről szól:

1. fogalmi tartalom /begrifflicher Inhalt/
2. mellék-/kontextuális/-jelentés /Nebensinn/
- és 3. emocionális érték/Gefühlswert/.^{117/}

Ez a megállapítás a szóval azonos értékű frazeologizmusok egy részére is vonatkozik, hisz azokban is megvan a logikai-tárgyi viszonyítás, és expresszív hatással, emocionális színezettel is bírhatnak./Egyébként Sanszkij sem tesz semmiféle elvi különbséget a szavak és a frazeologizmusok szemantikai változásaival kapcsolatban.^{118/}

A vizsgálat tárgyát képező információs-expresszív antinómia esetében ugyanis előállhatnak olyan helyzetek, amikor a frazeologizmus sajátjává lett expresszív elem hatással lehet a frazeologizmus szemantikai strukturájára, s diakron síkon poliszémia jöhet létre, amely aztán vagy homonimiává fejlődik, vagy az egyik /eredeti jelentés! / teljesen eltűnik s csak a fokozatosan kialakult új jelentés marad meg a nyelvet beszélők nyelvhasználatában. Nézetem szerint itt az expresszív hatás domináló mivoltának "nyomására" történő poliszémia kialakulásában két lingvisztikai tényező kapja a főszerepet: az intonáció és a kontextus.

Sanszkij munkájában megállapítja, hogy a "как пить дать" orosz idióma jelentése még a XIX. század második felében is "gyorsan, könnyen"/olyan gyorsan, könnyen, mint ahogy inni adni lehet, inni adnak/.^{119/} Melnyikov-Pencserszkij "Az erdőben" c. regényében még ilyen jelentésben szerepel az idióma:

"Небывалого, вот хоть тебя к примеру взять, оплетут, как пить дать, мигнуть не успеешь."¹²⁰

De a Sanszkij által említett "értelmi mag" mellett egy mássikkal is találkoztam M.J.Mihelson korabeli "standard munkájában":
110/Н.М.Шанский. Фразеология современного русского языка, стр.102.

119/Там же, стр.102-123.

120/Там же. стр.103.

121/М.И.Михельсон. Ходячие и меткие слова. Санктпетербург, 1896, стр.181.

122/ Фразеологический словарь русского языка, стр.120.

"Каждому дать пить" - и в древности было обязательно". 121
 Ср. жаждалъ и вы напоили меня /Мате, 25, 35; Ср. Мате, 10, 42/

Érdekes, hogy Mihelson a két jelentést párhuzamosan emliti tehát, de főjelentésként az eredetit emliti egy Gribojedov illusztrációs példa kíséretében, amelyet ma épp a mai jelentés illusztrálására szoktak idézni a szótárak. 122/

"как пить дать" /сделать наврное, скоро

Фамусов: /ничего не видит и не слышит/

Тебя уж упекут под суд, как пить дать." 123

Ma viszont ezt az idiómát a műfordítók is a "biztos, feltétlenül, kétségtelenül" jelentésre értelmezik.

1. "Фамусов /се lát, се hall/: Biróság elé viszlek, mint a pinty! /Gribojedov: Az ész bajjal jár/ 38. lap/. Вр. székes-fővárosi Irod. és Műv. Intézet, é.n. /

2. "- Японец третьего дня в Сундугу пришёл. Чугуевские ребята боялись...

...-Он и до нас дойдёт, это уж как пить /А. Фадеев. Разгром, 35с.
Век. Изд. Мин. Воор. Сил СССР, М. 1949.

"Három napja Szandugonba jött a japán. Csugajevszki emberek mondták...

Eljön az hozzánk is, olyan igaz, mint az ámen a templomban. /Fagyeejev: Tizenkilencen/ 47. lap/ MSZMT, III. kiadás, Új Magyar Könyvkiadó, Вр. é.n. /

3. "- Надо помогать матери, - болтал он без умолку, как пить дамы! /Н. Щедрин. М. Е. Салтыков. Помехонная старина, стр. 218, ГИХЛ, М., 1961. /*В надо старинного наследия добывание! Полюблю я эту старину... (как пить дамы!)*

"Anyuskának segitenünk kell-fecsegett szünet nélkül. - Meg kell szerezni az öreg vagyonát. Ugy megfogom én ezt a Nasztaszját, mint a pinty." /Szaltikov-Sesedrin: Posehonyi régi világ, /176. lap/, Új Magyar Könyvkiadó, Вр. 1955/.

4. "Да что ж, впрочем, подслушивай, не подслушивай, а его - это непременно означает меня! Ушлёт она меня к топемским чюдотворцам, как пить дать!" /Салтыков-Щедрин. Ук. соч., стр. 32. /

"Különben is akár hallgatództam, akár nem, az az őt egészen biztos én vagyok! Engem elküld a pogány emberek közé, any nyi szent!" / Szaltikov-Szesedrin i.m. 28 lap/

Viszont Dal szótárának az adata félreérthetetlenül azt bizonyítja, hogy abban az időben, amikor Dal a szótárban az anyagot gyűjtötte ill. feldolgozta, még mindkét jelentés tipikus lehetett: "как пить дамы, сделаю": верно, скоро, несомненно 124

Az utóbbi időben gyűjtött több mint 50 példán azt igazolja, hogy ez a ma nyomatékossító-állító értelemben használt idióma elvesztette régi, módhatározó szói funkcióját s vele együtt az ilyen jelentését is, s a kontextusokban elfoglalt abszolút/szövegi/ helyzete, valamint a mondat állítmányához igen szorosan tapadó feltétlenül állító funkciójából és az eme funkcióból adódó új intonációs és expresszív szubsztanciák révén új funkciót és jelentést vett fel, amely napjaink irodalmi alkotásaiban az egyedüli jelentése:

1."- Неужели... проиграют? /матч -Л.Х./

- Без Кучеренко? Как пить дамы проиграют." /Л.Ленч. От и до стр. 136. Советский писатель, Москва, 1967./

2."- Геня развязно сказал: - Дело моё гиблое, это как пить дамы." / Д.Гранин. После свадьбы, стр. 316. Советск. писатель. Ленинград, 1959./

3."- Это верно, годика через три механизаторы заберут все тру-
ффы по полководству, как пить дамы!" /В.Овечкин. День тракторист стр. 343. Рассказы 1951-52 Советск. писатель, Москва, 1954./

Vagyis: ez az idióma az új funkció révén új jelentést/módosító szó/ kapott és nem illeszkedett be a módhatározó szók rendszerébe. Ebben az esetben "átmeneti poliszémiáról" beszélnek, ugyanis természetes, hogy az orosz nyelv mai "szinkron" rendszerében a vizsgált idiómát már csak a monoszémia jellemzi, jellelhet a 2. példa tanúsága szerint állítmányi funkciót is betölthet, de ez nem tipikus.

Ehhez hasonló esettel állunk szemben a "материнго горю"

124/ В.Даль. Толковый словарь живого великорусского языка, т.3 стр. 115. Москва, 1955.

frazeologizmus esetében is, jóllehet itt a poliszémia létrejötte sokkal könnyebben és szemléltetőbben magyarázható és bizonyítható, mint az előbbi esetben. Nézetem szerint a más szituációjú kontextus és egy egyszerű intonációbeli eltolódás oda vezetett, hogy a kapcsolat eredeti jelentése/jókívánság/ "Szerencsés utat!" /Oroszország régi útviszonyai között az utasnak ugyanis ez lehetett a legjobb kívánság: az olyan sima út, mint az asztallap!¹²⁵/ peyoratív, enantiszemikus irányba tolódott el/ "Fel is ut, le is ut!" /ugy, hogy ma a kapcsolatnak ez a jelentése a domináló s az eredeti jelentés már archaikus, de nem is olyan régen nem volt az. A 19. század jó néhány irodalmi alkotásában az eredeti, jókívánságot kifejező formában használatos ez a kapcsolat. Csupán két példát hadd idézzek:

1. "Феклуша: Надолго милая едет?

Глаша: Нет, ненадолго! ^{ему}

Феклуша: Ну, скатертью дорога!" /Островский Проза/.¹²⁶

"Fjoklusa: Hosszu időre megy, kedveském?

Glása: Nem, nem hosszú időre.

Fjoklusa: Az Ég áldása kísérje minden lépését!" /A. N. Osztrovskij: Vihar, /25. lap/. Új Magyar Könyvkiadó, 1956./

2. "Звякнул колокольчик, и из ворот писарского дома выкатил дорожный экипаж станового...

- Вашему высокоблагородию.... - раскланивался Вахрушка подскакивая к экипажу. - Скатертью дорога..." /Д. Н. Мамин-Сибиряк. Отрава./

Érdekes, hogy Dal értelmező szótára nem tesz említést a kétféle jelentésről, csupán a következő, szüksézáv közlésre szorítkozik:

"Дорожка скатертью! пожелание путнику,"¹²⁷

Tény az, hogy itt is, mint az utóbbi példák elemzésénél mindenütt, a poliszémia kialakulásának és meglétének az oka a lingvisztikai faktorok működési eredménye volt. Az enantiszemikus jelentés kialakulása itt egy olyan intonációs jelenség

126/ Фразеологический словарь русского языка, стр. 143. См. ещё Словарь современного русского литературного языка, т. 3. 1007. стр.

127/ В. Даль. Ук. соч. т. 4, стр. 193.

125. Л. М. Максимов. Фразеология совр. русского языка, стр. 103.

eredményeképpen is kialakulhatott, ami a magyar nyelvben épp-
 úgy megtalálható, mint az oroszban. Az őszinte, szívből jövő jó-
 kívánságot/"Szerencsés utat!"/ a magyarban is csupán egy el-
 térő intonáció választja el annak expresszív kifejezésétől,
 hogy pl. egy adott személy távozása nem fog különösebb keserű-
 séget okozni nekünk. Sőt! Közömbösen elviseljük távozását, s
 talán kicsit örülünk is az illető távozásának, aki kifejezés-
 re is juttatta előttünk, ilyen irányú szándékát./ "Szerencsés utat
 utat!" v. "Minden jót!" - de már a "megfelelő" jelentéssel! /

A magyarban is általában a köszönések és a jókívánságok
 bírhatnak jó néhány beszédshituációban ilyen enantiszetikus
 jelentéssel./ Pl. "Viszontlátásra!"; "Minden jót!"; "Szerencsés
 utat!" stb./ . De az oroszban nem a fenti frazeologizmus az
 egyetlen, amelynél ez a sajátos jelenség megfigyelhető. A

" ни пуха. ни пера" frazeologizmusnak is az
 utóbbi időben pejorativ jelentése is fejlődik a köznyelvben és
 a diákzsargonban, de ezt a lexikográfia még nem jegyzi, csak a
 jókívánságot kifejező, eredeti jelentését! ^{128/} Az irodalmi
 nyelvben azonban itt-ott már felfedezhetők eme frazeologizmus-
 nak a hallgató tudatában pejorativ irányú jelentést is magában
 foglaló jelei, amelyek megjelenésének az egyik oka bizonyára
 a frazeologizmus mögött rejlő nyelvi tabuban is keresendő.

- " - Ну, ни пуха вам, ни пера! - сказал Надточнев.
 - К чёрту, к чёрту! - по охотничьей привычке вполне серьёзно
 отозвался Литвинов... " / В. Полевой. На диком берегу стр. 171,
 Советский писатель, Москва, 1963. /

A "скатертью дорога!" fent említett szemantikai differen-
 ciálódásával kapcsolatban azt kell megjegyezni, hogy az nem
 feltétlenül az utóbbi évtizedekben ment végbe, mert ennek nyo-
 maival már a 19. századi irodalom egy-két képviselőjénél is
 találkoztam. Ezt azért tartom fontosnak megjegyezni, mert "Az
 orosz nyelv frazeológiai szótára" a ma domináns /magyar lexi-
 kográfiai munkákban található fel ismét, le is út!"/ jelentésre
 csak huszadik századi írók műveiből idéz, ^{129/} pedig a frazeo-
 logizmusnak ezt a jelentése nem csak 20. századi, már koráb-
 ban is megvolt. Erre csupán egy példát említenék A. O. Oszipo-

^{128/} фразеологический словарь русского языка, стр. 143.

^{129/} фразеологический словарь русского языка, стр. 144.

vics-Novodvorszki] egyik művéből:

"Выросли у тебя крылья, летать на свободе хочется; надоела тебе старуха - вот что! Ну, что же! Скатертью дорога'... Ох, грехи, грехи мои тяжкие! /А.О.Осипович-Новодворский.Эпизод из жизни матери, ни вороны, стр.236.Сб."Русские повести 70-90 годов, 19 в./

A mai modern orosz irodalomban pedig csakis ezzel a jelentéssel találkozunk lépten nyomon:

- 1."-Ну, чего ты киснешь? В киноартисты, что ли собрался? Коли она, эта твоя /анаконья/, настоящая, так её это /уродство/ не испугает, а коли испугает - значит, дура, и катись она тогда к чертям сربачьим! Скатертью дорога, настоящую найдёшь, - утешал Мересьев" /В.Полевой.Повесть о настоящем человеке/ 130
- 2."-Ну, и скатертью ему дорога, твоему Виктору, если он ждать не может!" /Ирина Велембовская.Женщины, стр.13.Повести и рассказы.Сов.писатель М., 1967./

А ни дна ни покрывки frazeologizmushoz hasonlóan a monoszémia megbonnlását, a poliszémia megjelenését ennél a frazeologizmusnál is a szubsztantivizáció követte, amely során a másodlagos jelentés lényege metaforizálódott s kapta a magyar "szabad út; zöld út; szabad tér" stb.jelentést, amelyet egyébként "Az orosz nyelv frazeológiai szótára" sem jegyzett.Összegyűjtött példáimból mindössze kettőt idéznék most minden különösebb kommentár nélkül:

- 1." С университетским дипломом в кармане ему, конечно, везде была скатертью дорога, но он вернулся на родной Урал и на своих заводах начал прохождение службы, переходя с места на место по лестнице довольно сложной заводской иерархии." /Д.Н.Мамин-Сибиряк.
- 2/ Сократ Иванович, Собр.соч.в 10 т., 5 т.267. стр.
2. " Ведь нынче что, жить да жить барышням надо, да господа благодарить, потому везде скатертью дорога; и в телеграф, и в учительши, и в разные конторы, а прежде только и свету в окне, что замуж, а то ищи блох у больных, пока не околеешь." /Д.Н.Мамин-Сибиряк.Гроза, Собр.соч.в 10 т., 5.т.267. стр. /

Szemesziológiai síkon nem vagyok a híjelslevi "kontextuális elmélet" híve /"az ún. lexikai jelentés néhány jel esetében nem más, mint mesterségesen izolált kontextuális jelentés.. Minden jel jelentése a kontextusban realizálódik"^{131/}, de az biztos, hogy az egyes beszédshituációk a nyelv expresszív funkcióját biztosító kellékek segítségével a nyelv képes arra, hogy a különböző konkrét igényeknek megfelelően új jelentést avagy jelentéseket alakítson ki magának, amelyekben esetleg az új információ új expresszivitással is bír, jóllehet a nyelvi anyag, a nyelvi jelek maradnak ugyanazok. A szavaknak és frazeologizmusoknak - nézetem szerint is "van egy alapvető, megjelentetésük", amely a kontextustól független, bizonyos mértékig absztrakt, de nem "mesterséges absztrakció vagy fikció".^{132/} A kontextus viszont ezt a jelentést általában a konkrét helyzeteknek megfelelően módosíthatja, diakron síkon viszont néha az extralingvisztikai és lingvisztikai tényezők hatásával együtt meg is változtathatja teljesen, általában úgy, hogy a helyébe új jelentést is hoz, s a régit fokozatosan elhalásra ítéli.

Budagov szerint: "a kontextus, a környezet, amelybe a szó kerül, pontos jelentést ad annak. Bármennyire többjelentésű legyen is a szó, a kontextusban, a beszéd folyamatban, a dialógusban általában megkapja a teljesen körülhatárolt jelentését. A kontextus eltünteti a szó poliszémáját, mivel minden alkalommal csupán egy irányban realizálja azt".^{133/}

A kontextus funkciójának dialektikáját figyelembe véve viszont ehhez még csupán annyit tennék, hogy a kontextus ugyanakkor diakron síkon mind a szavak, mind a frazeologizmusok néhánysesetében lehetővé is teszi a poliszémia kialakulását, "zöld utat" is biztosít annak, épp a szemesziológiai változásokban is domináló két nyelvfejlődési stimuláns/ a nyelvi jel aszimmetriája által meghatározott antinómia és a nyelv információs és expresszív funkciója közti antinómia/ érvényesülé-

131/ Д.Н.Шмелев. Очерки по семасиологии русского языка, стр. 186.

132/ Там же стр. 185.

133/ Р.А.Будагов. Введение в науку о языке, стр. 15. Гос. Учпедгиз. Мин. Просв. РСФСР, Москва, 1958.

se és működése eredményeképpen.

X

X

X

Értekezésem tárgyalásának bevezető részében a frazeológizmusok poliszémiája körüli vitát ismerttettem röviden, amely az elmúlt években folyt s napjainkban sem csillapodott le teljesen a szovjet nyelvtudományban. Ismerttettem a két szemlélet alapvető tételeit s helyenként hozzáfűztem a magam gondolatait, egy-két szerény megfigyelésem, tapasztalatom.

"A frazeológiai poliszémia kutatásának hazai vonatkozásai" c. fejezetben előszörban lexikográfiánk frazeológiával kapcsolatos egy-két negativumára utaltam, majd az elméleti kutatások kis intenzitását említettem meg, s igyekeztem azt a magam módján indokolni.

Az extralingvisztikai tényezők szemészetiológiai hatásának vizsgálatát az extralingvisztikai és lingvisztikai tényezők működése közti dialektikus összefüggésre való utalás jegyében tettem. Ráműtattam arra, hogy az extralingvisztikai tényezők a szemészetiológiában is közvetve, áttételesen fejtik ki hatásukat, akár a szociális-társadalmi tényezők által kiváltott társadalmi tudat egyes elemeinek módosulása /ни дна ни покрывки кому-л./ akár a történelmi-társadalmi változás okozta reáliákban bekövetkező átalakulások nyelvi vetületeként /хлеб - соль/.

A lingvisztikai tényezőknek a poliszémia kialakulásában betöltött szerepét a dialektika egyik általános törvényének, az ellentétek egységének és harcának törvényéből kiindulva próbáltam magyarázni. Mivel minden fejlődés a dialektika eme alaptörvényére épül, a belső immanens nyelvi fejlődés antinómiáinak működését és működésük érvényesülését megpróbáltam felkutatni a frazeológiában-szemészetiológiai síkon. Ezt ama megfontolás alapján tettem, mivel ezek az antinómiák minden nyelvben és minden korban működnek/ s így nem is zárják ki a diakron kutatási módszer alkalmazását!/, jóllehet nem közbűbősek a különböző korok szociális-társadalmi viszonyai

íránt. Néhány eklatáns példával igyekeztem igazolni, hogy a frazeológiában a poliszémia kialakulásához elsősorban -mint lingvisztikai faktor- a nyelvi jel aszim^metriája által meghatározott antinómia és a nyelv információs és expresszív funkciója közti antinómia megléte ill. különböző szemaszio-
lógiai síkⁱ megnyilvánulása vezethet.

/неровен час; скатертью дорога!/
 Вѣгѹл а Санскѹл ѹлтал ис нѹлта нагѹлт кѹрдѹсрѹ, а скартерѹ дорога!

Végűl a Sanszkij által is nűytva hagyott kѹrdѹсрѹ, а скартерѹ дорога! frazeologizmus enantioszemikus jelentés-változására kísѹreltem meg választ adni a magam módján, rámutatva az intonációnak, mint a nyelv egyik igen fontos expresszív hatású tényezѹjének jelentѹsmódosító ill. űj jelentést is létrehozni tudѹ képessѹgѹre.

Az orosz frazeologizmusok poliszémijával kapcsolatban az álláspontom a kѹvetkező tѹzisekben összegeznѹm röviden:

1. Nem ѹrtek egyet azzal a nѹzettel, amely meroven és dogmatikusan tagadja a poliszémia meglétѹt és létjogultságát a frazeológiában.
2. Poliszémia van a frazeológiában is ѹppgű, mint a lexikológiában. De ahogy a lexikológiában sem ѹrvényes ez minden szóra, űgyanűgy a frazeológiában is a frazeologizmusok bizonyos csoportjainál beszélhetűnk csak poliszémirѹl, de ott sem minden frazeologizmus esetѹben.

Kutatásaim szerint is ~~poliszémia~~ csak jó néhány idióma és frazeológiai egysѹg lehet többjelentésű az orosz frazeológiában. Nem beszélhetűnk poliszémirѹl a frazeologizmusok egyéb csoportjainál, de a közmondások, az aforizmák és a szállőigék esetѹben sem. /Ha ezeket egyáltalán besoroljuk a frazeológiába! Egyes nyelvѹszek űgyanis nem sorolják be./

3. A poliszémia kialakulásának legkisebb a valószínűsѹge azoknál az idiómáknál és frazeológiai egysѹgek^unál,

amelyeknek egyik tagja nem használatos, vagy nem él más formában a nyelvben csak ebben az adott kapcsolatban./Egyébként archaikus vagy nyelvjárási elem!/.Ez aztán igen nagyfokú szemantikai egybeforrottságot ad a frazeologizmusnak, s ez a poliszémia kialakulásának útját állja./Vö. бить баклуши; у чёрта на куличках; к чёрту на кулички; как кур во щи; ничтоже сумняшеся; попасть в просак; благим матом; за тридевять земель; ни зги не видно; тихой сапой; прописать ижигу; турусы на колёсах; собак вести и т.п.

Ugyanakkor azok frazeologizmusok között, amelyeknek mindkét v. több komponense szabad kapcsolatokban is használatos, meg lehetőszen sok a poliszémiával rendelkező kapcsolat./Vö.

./неровен час; сходиться со сцены; сходиться с ума; хлеб-соль и т.п./

4. Nem ismerem el a "заячья губа" típusú terminológiai jellegű frazeologizmusok poliszémiáját, amelyet egyes nyelvészek állítanak; itt ugyanis a "poliszémia" nem a frazeológia határain belül van meg, hanem a nyelv két szférája /terminológiai frazeológia és a köznyelv!/ között feltelezik annak létezését. Ilyen alapon a "носить на руках" /фразеологизм ~~не~~ свободное сочетание' / típusú kapcsolatokat is többjelentésűeknek kellene elfogadnunk, de erről szó sem lehet ebben a relációban.

5. Kutatásaim során arra az eredményre jutottam, hogy a frazeologizmusok szemaszológiai változásainak az egyik iránya - az eredeti jelentés metaforizálódásával párhuzamosan - a módosító szóra válás./Vö. неровен час; как пить

дать; может быть и т.п.

A másik irány pedig a szubsztantivizálódás. /ни дна ни пок рышки; скатертью дорога и т.п./

Vagyis: ilyen esetekben az új funkció/mondattani!/általában új jelentéssel is jár, s eltér attól, amivel a frazeologizmus mint önálló, mondatértékű kapcsolat bírt.

6. A poliszémia két sajátos változatáról is beszélnek egyesek/pl. Zimin/ a frazeológiában, attól függően, hogy

a frazeologizmus jelentésében a funkcionális faktor a domináló avagy a logikai.

Közismert dolog, hogy a frazeologizmusoknál is mint a szavaknál a lexikai jelentés mellett /esetleg annak terhére/ a frazeologizmus grammatikai funkcióját jelölő funkcionális jelentésfaktor előtérbe kerülhet olyan esetekben, amikor magának a frazeologizmusnak a jelentése elmosódik, elhomályosul. Ebben az esetben az amúgyis szétfolyó fogalom csak okkasionálisan, külsőleg kapcsolódik adott kontextusban az adott frazeologizmushoz. Mivel ebben az esetben pontosan körülhatárolt fogalom-jelentés tartós, világos kapcsolata nem alakul ki, egyes frazeologizmusoknál egyes nyelvészek ~~amúgy~~ szemantikai variánsról beszélnek ilyen esetben, de ezek a variánsok nem nőnek ki új, önálló jelentéssé. Az új fogalom nem lesz a frazeologizmus jelentésstruktúrája részévé, s éppen ezért nem alakulnak ki lényegében önálló jelentések a frazeologizmus jelentésstruktúráján belül, hanem csak a kontextustól függő jelentésárnyalatok első sorban. /Vö. емә бә; бәг с тобоң!/
Azoknál a frazeologizmusoknál, amelyeknél az új fogalom az adott frazeologizmus jelentésstruktúrájának részévé lett, az új fogalom az adott frazeologizmus nyelvi struktúrájához/hangstruktúrához/ hozzákapcsolódott, a frazeologizmus néhány önálló jelentéssel bírhat, mivel a frazeologizmus jelentésstruktúrájában nem a funkcionális faktor a domináló, hanem a jelentés logikai faktora, /Vö.

сходить - сойти с ума /

Ez a kettősség abból adódhat, hogy adott frazeologizmus és a mögötte lévő fogalom közti kapcsolat nem egyértelmű mindig. Egy fogalom kapcsolatban állhat több frazeologizmussal, s egy frazeologizmus pedig több fogalommal. A jelentés logikai faktora rendszerint az absztrakt jelentésű szavakban és frazeologizmusokban jut domináló szerephez. Ugyanis az ilyen frazeologizmusban a jelentés alapvető összetevője nem a valóság tárgyával való közvetlen viszony, hanem a fogalom.

7. Szükséges nek tartom megemlíteni, hogy a modern nyelvtudományban az utóbbi időben a "poliszémia" terminust sokan igen szkeptikusan kezelik.

Antal László a "formális nyelvi elemzés/ Studium Könyvek, 44, Gondolat Kiadó, Bp. 1964/ c. művében azt mondja, hogy "helyesebb, ha csak homonimiáról beszélünk, tehát különböző jelokról, amelyek jel-alakja hasonló, egyező"/i.m. 199. lap/. Antal László a "hagyományos nyelvtudomány" poliszémia-/az a nyelvi jelenség, amikor "egy jelnek több jelentése is van... Ezek a jelentések nem esnek egymástól nagyon távol, vagy a jelentések megmagyarázhatók, mint egy régebbi jelentés több ágra szakadt folytatásai"/ és homonimia-fogalmát /az a nyelvi jelenség, amikor "nem egy szónak van több jelentése, hanem egymástól teljesen független szavak azonos alakúak... a jelentések nagyon távol vannak, illetve mindig is távol voltak egymástól", i.m. 198. lap/, írja "kifogásolva a két jelenség különbsége lényegének nem egzakt" módon való megfogalmazását. /"Mert meddig beszélhetünk kis különbségről s mikor nagy-ról?"/

Antal László a jelentésről alkotott meghatározásából /"A jelentés a jel használati szabálya"/vezeti le, hogy a modern nyelvtudomány szerint "önmagában véve semmi sem jel, hanem csak a jelentés teszi azzá!"

A poliszémia hagyományos fogalmát illetően: "ha egy jelnek több jelentése van, akkor nincs jogunk egy jelről beszélni! Ha a jelet a jelentése teszi jellé, akkor annyi jellel állunk szemben, ahány jelentésünk van"-írja Antal László/i.m. 199. lap/.

Mivel elsősorban a szovjet nyelvtudományban ez a nézet még nem általános és ott is vita tárgya, értekezésemben a poliszémia hagyományos értelmezését tartottam szem előtt, mivel az utóbbi évek orosz frazeológiájában egy-két kivételtől eltekintve - a hagyományos értelmezéssel találkoztam, s csak Tyelijánál találkoztam az Antaléval azonos koncepcióval, amely általában el is fogadható elvben.

A jelentés vizsgálatakor viszont azt a nézetet igyekeztem követni, amelyet Antal László így összegezett:

"Sok nyelvész úgy vélekedik, hogy a jelentés megbízható vizsgálatának módszerei még nem születtek meg. Ezek az aggályok nem teljesen alaptalanok, de túlzott pesszimizmusra sánes okunk. Ha a jelentés szabály, a jel használatának szabálya, akkor egy jel jelentése úgy ismerhető meg, hogy figyeljük a jel sorozatos alkalmazását. Ennek a sorozatos, sok helyzetben való alkalmazásnak a lényeges, közös vonásaiban rejlik az illető jel jelentése". /i.m. 206. lap/.

X X
X

F Ü G G E L É K :

1. m.

Az egyik népmesében Iván cárevics gondolatainak népnyelvi megformálásokor alkalmazza a népi mesemondó /azaz maga anép! / ezt a frazeológiai fordulatot, amely szöveg-összefüggésben így fest:

"В некоторое время стал он на охоту собираться, на коня сбрую накладывать и нашёл в седле - два пузырька с целующей и живущей водовзашито; посмотрел на те пузырьки и положил опять в седло. "Надо, - думает, - и поберечь до поры до времени; не ровен час - понадобится,"

Az utolsó mondatot, értelemszerűen így fordítanám:

Meg kell őrizni egy darabig-gondolja-, hátha szükség lesz rájuk?

"A vásárolt feleség" c. népmesében arról van szó, hogy egy kereskedő -fiú, Iván és a nagybácsija hazaérkeznek egy távoli országból, aztán ajándékokat visz^{nek} a cárnak; Iván ~~visz~~ két téglát. A tapasztalt nagybácsi tudja, hogy ez illetlenség, s így figyelmezteti Ivánt:

"Эх, брат, лучше не ходи - и себя не срами и меня в ответ не вводи."

Не ровен час - царь прогневается: беда будет!"

Az aláhúzott mondatot így fordítom:

"Hátha a cár megharagszik; baj lesz belőle!"

/Vagy: "Ne adj isten, hogy a cár megharagudjon, mert baj lesz abból!"

"Még megharagszik a cár és akkor baj lesz"/.

A következő népmese-részletben arról van szó, hogy egy generális titokban gyűrűt és kesztyűt lop egy lánytól, aki a templomba ment. A cárevics előtt, aki szerelmes a lányba, hírbe akarja hozni a lányt a generális. A lopás pillanatának szituációját, valamint a generálisnak a nő lakásából való távozásával kapcsolatos gondolatait így adja vissza a népmese:

"Как бы поскорей отсюда убраться, не ровен час - застанет!"

Magyarul: "Csak minél előbb meglépni innen, hátha totten ér! /itt talál/".

/Vagy: "Csak minél előbb meglépni innen! Ne adj isten, hogy itt találjon!"./

"A böles lány és a hét rabló" c. népmese női főszereplője, aki később megmenti a férjét és az egész családját a rablóktól, javasolja, hogy adják el a régi házat, és vegyenek újat, ahol a rablók talán többet nem találják meg őket.

Az orosz népmese szövegben ez olvasható:

"Молодая одно отцу твердит, чтобы продал свой старый дом да другой купил: крепко боялась разбойников! Не ровен час - опять покажут."

Az aláhúzott rész magyar fordítása: "Hátha újra megjelennek".

Egy másik népmesében a kocsmárosnak a kocsmát gyakran meglátogató matróz pénzforrásaival kapcsolatos gondolatai ábrázolása során találkoztam a vizsgált idiómával:

"Жалованье мне ихнее известно, небось - не раскутишься! Верно, он где ни на есть казну обобрал; надо начальству про то донести; неровен час - ещё в такую беду попадёшь, что после и не разделаешь а пожалуй, и в Сибирь угодишь."

Az aláhúzott részt így fordítanám magyarra:

"...hátha még olyan bajba kerül az ember, hogy később el se tud számolni, s talán még Szibériába is kerül.

"A vakok" c. népmese elején egy Moszkvába került falusi kislőről van szó, akinek a vak nem akarja visszatérni a visszajáró pénzt, hanem még ő kiált segítségért. A mese aztán így folytatódik oroszul:

"... неровен час - прибегут караульные, да ещё в город поведут!"

Az aláhúzott sorok magyarul:

"...hátha ide szaladnak az őrök, s még bevisznek a városba".

